

The conceptual model of policy making in Islamic state with the analysis of the third sermon from the book Tammam Nahj al-Balaghah

Seyed Shahabeddin Yaghoubi Hiagh *

Received on: 24/11/2023

Alireza Nobari **

Accepted on: 11/04/2024

Hamidreza Hajibabayi ***

Javad Haghgoo ****

Abstract

Purpose: The purpose of this research is to answer the question of what conceptual model and what components does policymaking in Islamic state have, based on the analysis of the content of the third sermon "Tamam Nahj al-Balaghah"?

Methodology: This research was conducted with the qualitative and quantitative content analysis method in order to examine the third sermon from the book "Tamam Nahj al-Balaghah" which includes important components and materials in this field. In this way, the text is intersected based on the governance approach and labeled using Microsoft Excel software. Some of the tags were Classification of the audience, historical background, main and secondary topic, stage of the governance process, policy-making stage, governance areas and the components of each of them. Finally, the research data was processed, categorized and quantified.

Findings: The research findings can be summarized in several points.

---

* Doctoral student of Islamic thoughts, Faculty of Islamic Studies and Thought, Tehran University, Tehran, Iran.

shahabyaghoubi@ut.ac.ir

 0009-0007-4618-6671

** Assistant Professor of Islamic thoughts, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

a.nobari@ut.ac.ir

 0000-0003-2012-1371

*** Professor of Islamic thoughts, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.

hajibabaei@ut.ac.ir

 0000-0003-4430-5853

**** Associate Professor of Political Science, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.

jhaghgoo@ut.ac.ir

 0000-0003-1259-2528

1. Using the method of content analysis to organize the qualitative and quantitative data obtained from the textual research in religious sources with different approaches provides great help to religious research. In this research, by using this method, a policy model for the Islamic state is presented.
2. From the third sermon of the book "Tamam Nahj al-Balaghah", a policy model can be extracted in various areas of governance in most of its levels, such as paradigms, goals and strategies. Considering the important place of policy-making among the components of governance, the extracted policy-making model can facilitate the design of the comprehensive model of the Islamic state. In this model, both the theoretical background of some goals of religious governance and the strategies to achieve those goals were defined.
3. All sectoral policies should be adopted according to general policies. These policies have paradigms such as preserving the essence of religion, theism, the legitimacy of rulers and the priority of maintaining social unity and cohesion. These policies include the institutions of the wilayah, education and family, and one of its strategies is to pay attention to the process of trusting God in all matters.
4. Among the sectoral policies, the cases related to cultural policies were more frequently in the whole sermon than other cases. This is a proof of the importance of religion and culture in Alavi governance, especially in the critical situation after the Safin war. The priority of national unity over religious and cultural reforms and anti-value of racism and ethnicism in family relations were among the paradigms of cultural policy. Strengthening the historical memory of the society and valuing the practical reason and natural understanding of human beings have been examples of cultural strategies in this category of Alavi governance policies.
5. Among the components of economic policies, there are paradigms such as the priority of national security and cohesion over economic justice and receiving taxes based on actual earned income. Allocating land to individuals and families for development, agriculture and settlement has been one of the strategies considered by the economic governance of Imam Ali (AS).
6. Among the strategies of media policy, we can mention things like persuading the audience with non-Islamic arguments, providing accurate and timely information, and expressing the various achievements of Islamic governance.

Conclusion: As the main actor in governance, Imam Ali (A.S) planned the required policies according to the current situation of the society and according to the foundations of the school of Islam. According to the reception or turning away of the people, those policies should be implemented to varying degrees of strength in order to maximize progress towards the desired society in Islamic civilization. At the same time, the media arm supports the implementation, announcement and modification of policies. The models related to this type of activity drawn in the text of the research.

Keyword: Religious governance, policy-making, 'Nahj al-Balagha', Imam Ali, Islamic State.

مدل مفهومی سیاستگذاری در دولت اسلامی با تحلیل

محتوای خطبه سوم از کتاب «تمام نهج البلاغه»^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۳

سید شهاب الدین یعقوبی هیق *

علیرضا نوبری **

حمیدرضا حاجی بابایی ***

جواد حق گو ****

چکیده

سیاستگذاری به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های عمده‌ی دولت اسلامی، بخشی از نقشه‌ی راه تحقق تمدن اسلامی است. از آنجایی که حاکمیت دینی، ماهیت متفاوتی در رویکردها و اهداف با سایر شیوه‌های حکمرانی دارد، انتظار می‌رود که دارای مدل مفهومی سیاستگذاری متفاوتی باشد. کتاب تمام نهج البلاغه به‌عنوان بازتاب‌دهنده‌ی افکار یکی از شاخص‌ترین حاکمان دین الهی در طول تاریخ است که زمینه‌ی مناسبی را برای ارائه‌ی محتوایی دقیق در این باره فراهم کرده است. هدف از این مقاله، پاسخ به این سؤال است که مدل مفهومی سیاستگذاری در دولت اسلامی دارای چه مؤلفه‌هایی است؟ این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی و کمی به بررسی خطبه سوم «تمام نهج البلاغه» که دربرگیرنده‌ی مؤلفه‌ها و مطالب مهمی در این باره است سامان یافته است. یافته‌های پژوهش نشان داد که چندین حوزه‌ی سیاستی مانند اقتصادی و امنیتی در این خطبه مورد اشاره قرار گرفته است و در میان آنها به لحاظ کمی، سیاست‌های دینی و فرهنگی بالاترین فراوانی را دارد و سیاست‌های رسانه‌ای پشتوانه‌ی اعلام، اجرا و اصلاح سیاست‌ها بوده است.

کلمات کلیدی: امام علی (ع)، نهج البلاغه، دولت اسلامی، حکمرانی دینی، سیاستگذاری.

۱. مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان: «استخراج الگوی حکمرانی دینی از محتوای نامه‌ها و خطبه‌های منتخب امام علی (ع)»

* دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

shahabyaghoubi@ut.ac.ir
ID 0009-0007-4618-6671

** استادیار گروه قرآن و حدیث، دانشکده‌ی معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

a.nobari@ut.ac.ir
ID 0000-0003-2012-1371

*** استاد گروه قرآن و حدیث، دانشکده‌ی معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Hajibabaei@ut.ac.ir
ID 0000-0003-4430-5853

**** دانشیار گروه انقلاب و اندیشه سیاسی، دانشکده‌ی معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

jhaghgoo@ut.ac.ir
ID 0000-0003-1259-2528

بیان مسئله

تشکیل دولت اسلامی یکی از مراحل رسیدن به تمدن اسلامی است (جهانبین و معینی پور، ۱۳۹۳). سیاستگذاری به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی حکمرانی، به شکل عام و دولت اسلامی به شکل خاص، موضوع یکی از چالش‌های مهم جهان امروز است؛ چرا که رسیدن به اهداف مطلوب هر مجموعه‌ای مستلزم ارائه و اجرای سیاست‌های متناسب با آن اهداف می‌باشد.

استفاده از یک الگوی مناسب بر اساس پشتوانه‌های فکری و اعتقادی مورد قبول یک جامعه، یکی از الزامات طراحی سیاست‌های مرتبط با یک حکمرانی مطلوب است. این سیاست‌ها در حکمرانی دینی، لازم است برگرفته از تراث مکتبی دین باشد. عملکرد و سخنان امام علی (ع) به عنوان یک پیشوا و حاکم دینی، یکی از مهم‌ترین تراث در تاریخ اسلام تلقی می‌گردد و مطالعه آن با رویکرد مناسب، به طراحی یک الگو برای دولت اسلامی و در نهایت تمدن اسلامی کمک زیادی می‌کند.

در این میان، خطبه سوم کتاب «تمام نهج البلاغه» که بر اساس نظر نویسنده آن، بعد از جنگ صفین ایراد شده است (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۱۳۰) دارای مسائل پرکاربردی مربوط به حوزه‌های مختلف حکمرانی است. در زمان ایراد این خطبه، علی (ع) بعد از مطرح شدن ماجرای حکمیت، پایان جنگ و تبادل اسرا در ربیع‌الاول سال ۳۷ هجری به سمت کوفه بازگشته‌اند. (بلاذری، ۱۴۱۷، ص ۳۳۷/۲) با توجه به اطلاعات خوبی که در این خطبه درباره‌ی حوزه‌های مختلف حکمرانی وجود دارد به دنبال این پرسش هستیم که بر اساس مطالب این خطبه، چگونه می‌توان یک مدل مفهومی برای سیاستگذاری دولت اسلامی ارائه کرد؟

۱. پیشینه‌ی پژوهش

تاکنون پژوهش‌های مختلفی در زمینه‌ی الگوهای حکمرانی دینی در نهج البلاغه به سرانجام رسیده است؛ اما استفاده از کتاب «تمام نهج البلاغه» به‌رغم مزایای نسبی آن، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

در یکی از این پژوهش‌ها، با عنوان «طراحی مدل منطقی ابعاد تعامل خرده سیستم‌های سیاسی و اداری در حکومت حق مدار بر مبنای نهج البلاغه امام علی (ع)» سیستم‌های اداری در حکومت علوی که مجری اهداف سیستم سیاسی بوده‌اند بررسی شده است اما یک الگوی حکمرانی در عرصه‌های مختلف دیده نشده است (بیگدلی و پورعزت، ۱۳۸۸).

در پژوهش دیگر به نام «طراحی مدل حکمرانی خوب بر اساس نامه‌ی مالک اشتر و مقایسه آن با اصول حکمرانی خوب بانک جهانی»، ضمن طراحی یک الگو، تلقی نهایی این بوده که اهداف حکمرانی در حکومت علوی و حکمرانی خوب بانک جهانی نزدیک به هم است، اما روش رسیدن به آن متفاوت می‌باشد (یوسفی و بابایی، ۱۳۹۴).

در مقاله‌ی دیگری با عنوان «تحلیل محتوای نامه‌های امام علی (ع) به کارگزاران با محوریت اصول حکمرانی»، تعدادی اصل حکمرانی ارائه شده اما مشتمل بر یک الگوی سیاستگذاری نیست (نوبری و یعقوبی، ۱۳۹۹).

۲. چارچوب مفهومی پژوهش

در این بخش تلاش می‌شود تا مفاهیم مرتبط با عنوان به تحلیل گذاشته شود:

۱-۲. مدل مفهومی

یک مدل مفهومی^۱ توصیف سطح بالایی از یک سیستم است که درک جامعی از ویژگی‌ها و رفتارهای اساسی آن ارائه می‌دهد و برداشتی است که نشان‌دهنده‌ی مهم‌ترین جنبه‌های آن سیستم است و کمک می‌کند تا به روشی ساختاریافته با آن ارتباط برقرار شود (Borgida, K. , Yu & ,Chaudhri, Giorgini.1990.p5).

۲-۲. سیاستگذاری

در این پژوهش به دنبال سیاستگذاری عمومی^۲ هستیم که تعاریف مختلفی برای آن ارائه شده است. از جمله:

- سیاستگذاری عمومی دربرگیرنده‌ی برنامه‌های سیاسی برای اجرای طرح‌هایی به‌منظور دستیابی به اهداف اجتماعی است و بیانگر مجموعه فعالیت‌های حکومتی است که تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم بر زندگی شهروندان دارد (Birkland.2014).

- منظور از سیاست، رهنمودها، مقررات و رویه‌هایی است که برای دستیابی به هدف‌های کلان

1 . Conceptual Model

2 . Public policy

اعلام شده رعایت می‌شود (افشاری و پارسامنش، ۱۳۹۳، ص ۱۲).
اما یک تعریف مختصر و نسبتاً جامع برای آن به این شکل بیان شده است: «سیاستگذاری عمومی شامل تصمیم‌گیری‌ها، اقدامات و انفعالات دولت‌ها در رابطه با یک موضوع خاص است.» (E. Kraft & R. Furlong, 2018, p4)
در این پژوهش در مرحله اول به تحلیل مؤلفه‌های سیاست‌ها و در نهایت به مدل مفهومی سیاستگذاری پرداخته شده است.

۳. روش پژوهش

روش به‌کاررفته در پژوهش حاضر «تحلیل محتوا»^۱ است. این روش، یک نوع قرائت نظام‌مند از بدنه یک متن، تصاویر، یا نمادها است که لزوماً برخاسته از دیدگاه مؤلف یا به‌کاربرنده آن نیست (Krippendorff, 2004, p3). این روش قابلیت دارد در تحلیل متون دینی، خصوصاً با فن «تحلیل محتوای مضمونی» به کار رود (جانی پور و شکرانی، ۱۳۹۲، صص ۲۹-۳۳).

به‌منظور انجام پژوهش، در ابتدا متن تقطیع می‌شود و بعدازآن بر اساس رویکرد حکمرانی، در جداولی که برای تجزیه و تحلیل مطالب تهیه شده است قرار داده می‌شوند، سپس برچسب‌گذاری و عنوان‌گذاری صورت می‌گیرد. برای هر بخش تقطیع شده، تلاش خواهد شد آیات قرآنی و کلمات قصار مرتبط نیز گردآوری شود. متن موردپژوهش با رویکرد حکمرانی به ۷۵ بخش تقسیم شده است.

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوا با رویکرد کیفی و کمی استفاده شده است. دامنه تحقیق، خطبه سوم از کتاب «تمام نهج‌البلاغه» و شیوه‌ی نمونه‌گیری بر اساس تقسیم مضمون‌هایی که می‌تواند اطلاعاتی در مورد حکمرانی داشته باشد.

در مرحله نخست اطلاعات زیر برای هر قطعه استخراج شده است:

متن خطبه، تقسیم‌بندی موضوعی نهج‌البلاغه دشتی، توضیح زمینه و شرایط تاریخی، مخاطب و دسته‌بندی مخاطب، موضوع اصلی و فرعی، حوزه حکمرانی، مرحله حکمرانی، مرحله سیاستگذاری،

کلمات قصار مرتبط، شروع نهج البلاغه مرتبط، آیات مرتبط، ترجمه و توضیحات و ملاحظات.

برشی از جدول جمع‌آوری اطلاعات را در شکل زیر مشاهده می‌شود:

جدول ۱. برشی از جدول اصلی تحلیل محتوای متن خطبه ۳

متن خطبه	شماره خطبه در تمام	خطبه یا نامه نهج شریف رضی	شماره در نهج شریف رضی	مخاطب	دسته مخاطب	وجود در نهج البلاغه شریف رضی	زمینه تاریخی	ماه صدور	سال صدور	موضوع اصلی	موضوع فرعی	مرحله فرایند حکمرانی	مرحله سیاستگذاری	حوزه حکمرانی ۱	اصل ۱
و الناس فی فتن انجم فیها حبل الذین، و تزعزت سواری الیقین، و اختلف النجر، و تشتت اوصیکم، عباد الله، بتقوی الله و طاعته، فإیها النجاة غدا، و المنجاة أبدا.	۳	خطبه	۲	عموم مردم	عموم مردم	۱	بازگشت امام ع از جنگ صفین	۱۲	۳۵	بیان شرایط سخت ابتدای رسالت پیامبر از نظر فرهنگی، فکری و عقیدتی	بیان مشکلات گذشته و دستاوردهای فرهنگی حکومت اسلامی با محوریت رهبری دینی	سیاست گذاری	استراتژی	سیاست داخلی	بیان دستاوردهای مختلف حکمرانی اسلامی
قوی الله أفضل کنز، و أحرز حرز، و أعر عز؛ منجاة من کلّ هلکة، و عصمة من کلّ ضلالة ...	۳	خطبه	۱۶۱	عموم مردم	عموم مردم	۱	بازگشت امام ع از جنگ صفین (نعام) اوایل خلافت (نهج)	۱۲	۳۵	تقوی الهی بالاترین گنج و عامل هدایت و نجات و موفقیت نهایی	توجه دادن به تقوای الهی در التهیات سیاسی به عنوان راه نجات نهایی	سیاست گذاری	پارادایم	فرهنگی	ارزشمندی تقوا به عنوان راه نجات نهایی
قوی الله أفضل کنز، و أحرز حرز، و أعر عز؛ منجاة من کلّ هلکة، و عصمة من کلّ ضلالة ...	۳	خطبه	۱۶۱	عموم مردم	عموم مردم	۱	بازگشت امام ع از جنگ صفین (نعام) اوایل خلافت (نهج)	۱۲	۳۵	توجه دادن به تقوای الهی در التهیات سیاسی به عنوان راه نجات نهایی	توجه دادن به تقوای الهی در التهیات سیاسی به عنوان راه نجات نهایی	سیاست گذاری	پارادایم	فرهنگی	ارزشمندی تقوا به عنوان راه نجات نهایی

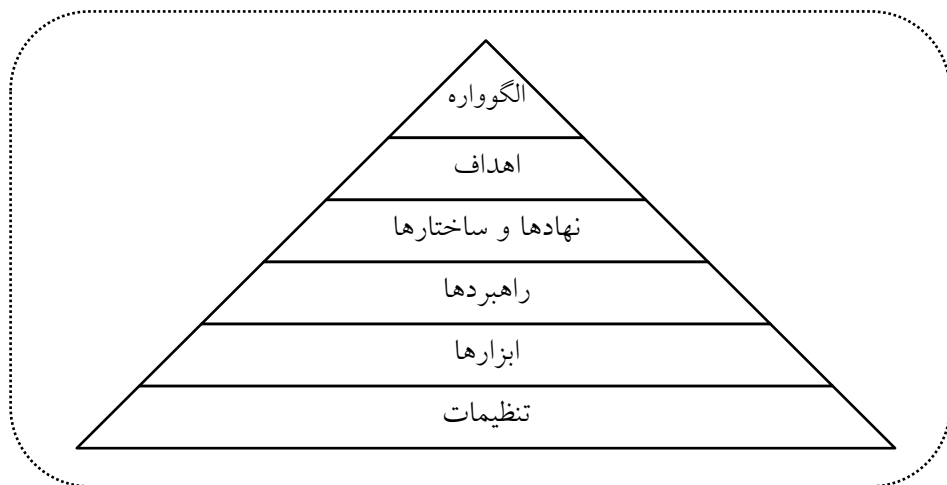
۴. یافته‌های پژوهش

برای این که بتوان از منبع پژوهش، نوعی الگو^۱ استخراج نمود، مؤلفه‌های سیاستی به چند سطح تقسیم شد:

۱. الگوواره‌ها^۱: این واژه اولین بار در کتاب ساختار انقلاب‌های علمی استفاده شد (کوهن، ۱۳۹۶). الگوواره، سرمشق و الگویی مسلط و چهارچوبی فکری و فرهنگی است که مجموعه‌ای از الگوها و نظریه‌ها را برای یک گروه یا یک جامعه شکل داده‌اند. هر گروه یا جامعه‌ای «واقعیات» پیرامون خود را در چارچوب الگوواره‌ای که به آن عادت کرده است تحلیل و توصیف می‌کند. به عبارت دیگر، پارادایم، نوعی چارچوب مرجع و رویه‌ها و فنون و روش‌ها و سبک‌هایی برای علم‌ورزی یک جامعه‌ی علمی به دست می‌دهد (فراستخواه، ۱۳۹۵، ص ۲۶). در پژوهش حاضر الگوواره‌های حکمرانی مورد توجه قرار گرفته است و منظور از آن چارچوب‌ها و باورهای کلی در حوزه‌های حکمرانی به خصوص اولویت‌های ارزشی و غیر ارزشی است.
۲. اهداف^۲: منظور از آن در پژوهش حاضر، اهداف مشخص و عینی هستند که می‌توان برای رسیدن به آنها زمانبندی مشخصی هم ارائه کرد. اهداف بلندمدت به صورت نتیجه‌های خاصی که یک مجموعه مانند یک سازمان می‌کوشد تا به وسیله‌ی ابزارهایی که در راهبردها در نظر گرفته می‌شوند، به منظور تأمین رسالت خود به دست آورد (افشاری و پارسامنش، ۱۳۹۳، ص ۱۳).
۳. نهادها^۳: منظور از نهاد نه تنها یک سازمان برای تحقق اهداف خاصی در جامعه است بلکه امروزه به طور گسترده‌تر شامل هنجارها، عادات و رسوم فرهنگی در کنار قوانین رسمی، اسلوب‌ها و تشکلات قرار می‌گیرد (امانی، ۱۴۰۰، ص ۵۴).
۴. راهبردها: راهبرد یا استراتژی به معنای تعیین اهداف و طراحی برنامه مشخص برای رسیدن به آن اهداف است. به بیان دیگر راهبرد، برنامه‌ی درازمدتی است که برای رسیدن به یک هدف بلندمدت مشخص، طراحی و تبیین می‌گردد (آقابخشی و افشاری راد، ۱۳۸۳، ص ۶۶۰).
۵. ابزارها: ابزارهای سیاستی (خط‌مشی عمومی) مجموعه‌ای از فنون هستند که به وسیله‌ی آنها مقامات رسمی، قدرت خود را در تلاش برای اطمینان از حمایت و تأثیرگذاری یا جلوگیری از تغییرات اجتماعی به کار می‌گیرند (Vedung.1998.p2).
۶. تنظیمات: به عنوان جزئی‌ترین مواردی است که در سیاست‌گذاری در نظر گرفته می‌شود. مانند تعداد نفرات، میزان بودجه، امکانات مورد نیاز یا وظایف افراد.

-
- 1 . Paradigms
  - 2 . Objectives
  - 3 . Institutes

شکل ۱. الگوی کلی سیاستگذاری

در این الگو، هریک از مؤلفه‌ها برگرفته و متأثر از مؤلفه‌های بالاتر است.

۴-۱. سیاست‌های کلی

پیش از بررسی سیاست‌های قابل‌برداشت از خطبه سوم در حوزه‌های مختلف، به سیاست‌های کلی که می‌توان در همه‌ی حوزه‌های حکمرانی کاربرد داشته باشد پرداخته می‌شود. این سیاست‌ها در همه‌ی حوزه‌های دیگر باید موردتوجه قرار گیرند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

۴-۱-۱. الگوواره‌های سیاست‌های کلی

در منبع پژوهش علاوه بر «اصل حفظ دین» سه الگوواره کلی در حوزه سیاست‌های کلی می‌توان برداشت نمود.

۴-۱-۱-۱. خداگرایی در همه‌ی حوزه‌ها

خداگرایی و توجه به خدا، یک اصل جاری در همه منبع پژوهش است. آمار کمی برخی واژه‌ها مانند «الله» و «رب» که حدود ۳ درصد کل است و اشاره‌ی مستقیم به ۹ آیه قرآن در این خطبه دارد، این مورد را تأیید می‌کند. به‌علاوه ۵۲ درصد از مضامین مشترک با نهج‌البلاغه بر اساس تقسیم‌بندی دشتی در دسته الهیات و مواعظ قرار گرفته است (دشتی، ۱۳۹۷).

۴-۱-۱-۲. مشروعیت تصدی و اقدامات حکمرانان

بر اساس این اصل کلی لازم است حکمرانان در حکمرانی اسلامی، مشروعیت تصدی حکمرانی را داشته باشند. این اصل بیشتر از عباراتی فهمیده می‌شود که در آن جایگاه ائمه (ع) در مقابل برخی حکمرانان نامشروع بیان می‌شود.

در بخشی از خطبه سوم تمام نهج‌البلاغه و خطبه ۱۵۴ نهج‌البلاغه اهل بیت (ع) به این شکل توصیف می‌شوند: «نحن الشعار والأصحاب، و الخزنة والأبواب...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۱۵) در جای دیگری از خطبه هم آمده است که «الآن إذ رجع الحقّ إلى أهله، و نقل إلى منتقله، و قد طلع طالع...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۱۲)

۴-۱-۱-۳. اولویت انسجام ملی بر اقدامات دیگر

اصل دیگر در الگواره‌های کلی حکمرانی، برگرفته از منبع موردتحقیق، اولویت دادن به حفظ انسجام و وحدت ملی نسبت به انجام اصلاحات امور مختلف در جامعه است.

در فرازی طولانی از خطبه سوم، امام علی (ع) ۲۹ مورد از اصلاحات مختلف دینی، فرهنگی، حقوقی و غیره را مطرح می‌کند که به خاطر حفظ وحدت و انسجام ملی متوقف کرده بود (منبع: داده‌های پژوهش) در ابتدای این بخش، علی (ع) این مطلب را بیان می‌کند:

«و لو حملت الناس علی ترکها و تحویلها عن مواضعها إلی ما کانت تجری علیه فی عهد رسول الله (ص)، لتفرّق عَنّی جندی، حتّی لا یبقی فی عسکری غیری» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۳)

۴-۱-۲. نهادهای سیاست‌های کلی

بررسی منبع پژوهش چند نهاد، قابل‌شناسایی است که در ادامه آمده است.

۴-۱-۲-۱. ولایت

در منبع پژوهش، یک نهاد به‌عنوان نهاد اصلی در سیاست‌های کلی شناسایی شد و آن‌هم نهاد «ولایت» به‌عنوان نهاد اصلی حاکمیت می‌باشد. در ۳۰ درصد بخش‌های مشترک با نهج‌البلاغه، بر اساس فصل‌بندی دشتی، در مورد خلافت و امامت سخن به میان آمده است (دشتی، ۱۳۹۷). به‌عنوان مثال در فرازی از خطبه سوم، علی (ع)، لزوم تمسک به «عروة الوثقی» را مطرح می‌کند

(موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۱۷). از طرف دیگر مصداق بارز عروۃ‌الوثقی، محبت علی بن ابی طالب (ع) است (بحرانی، ۱۳۷۴، ص ۵۲۴/۱)

۴-۲-۱-۲. تعلیم

دانش‌افزایی به‌عنوان یک ارزش در چند فراز از منبع پژوهش مورد اشاره قرار گرفته است. یکی از خصوصیات پیامبر (ص) همراهی با علم است؛ «أرسله بالذین المشهور، و العلم المأثور...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۴۶) علی (ع) کسی است که علم آسمان و زمین به او آموخته شده است؛ «لقد علمت ما فوق الفردوس الأعلى...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۳۹) به‌خصوص علم یقینی مورد تأکید است؛ «و اعلموا أنّ عباد الله المستحفظین علمه و رعاة الذین، فرّقوا بین الشکّ و البیقین، و جاءوا بالحقّ المبین» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲۰)

بنابراین در حکمرانی دینی لازم است علم‌افزایی به‌خصوص علوم یقینی نهادینه گردد و ساختارهایی باشند که حکایت‌کننده رونق‌دهنده آن باشند.

۴-۲-۱-۳. خانواده

خانواده دیگر نهادی است که در حکمرانی دینی باید تقویت گردد. یکی از تلاش‌های علی (ع) در این رابطه، گسترش ازدواج با برداشتن موانع فرهنگی بوده است؛ «و سویت بین المناکح» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵).

جامعه مبتنی بر حکمرانی الهی، سه محور اساسی دارد. نهاد بنیادین آن یعنی ولایت، ابزار نظم‌بخشی به آن یعنی قوانین مبتنی بر علم و سوم بستر شکل‌دهی به جامعه ایمانی یعنی خانواده است.

۴-۱-۳. راهبرد سیاست‌های کلی

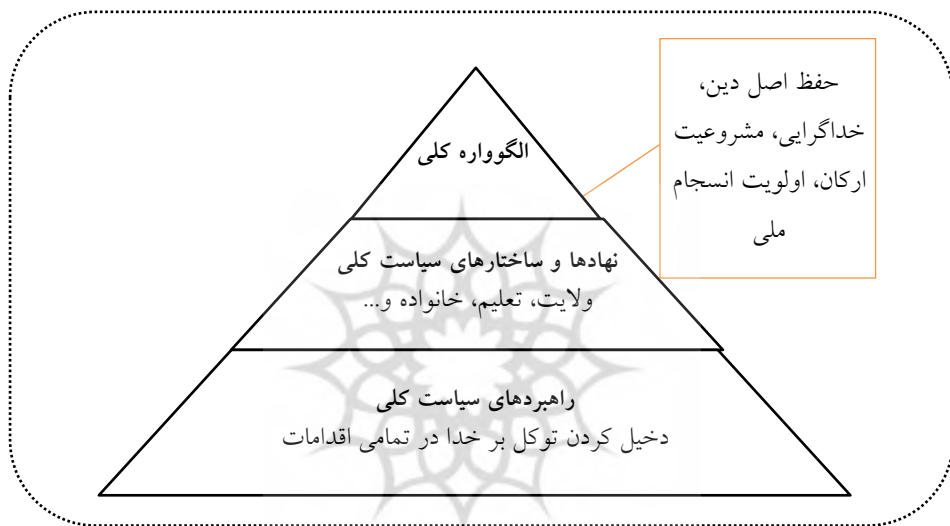
راهبردی که به نظر می‌رسد در همه‌ی حوزه‌های حکمرانی کاربرد دارد، «توجه به فرآیند توکل به خدا» است. این راهبرد از عبارات دعایی امام علی (ع) قابل برداشت است؛ مانند «و أستعینه فاقهً إلی کفایته؛ إنّه لا یضلّ من هداه، و لا یثلّ من عاداه، و لا یفتقر من کفاه» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۴۶).

با توجه به آیات قرآن، خدا اراده و خواسته خود را انجام می‌دهد (البقره/ ۲۵۳، آل عمران/ ۴۰، یوسف/ ۳۲، الحج/ ۱۴ و ۱۸). بنابراین، توکل به خدا و یاری‌گرفتن از او، راهبردی است که در

کنار همه اقدامات حوزه‌های حکمرانی لازم است. این راهبرد یکی از مایزهای حکمرانی اسلامی و دیگر الگوهای مادی گراست.

۴-۱-۴. الگوی سیاست‌های کلی

از مجموع موارد فوق، الگوی اجمالی زیر برای سیاستگذاری بر اساس محدوده‌ی پژوهش قابل ترسیم است.

شکل ۲. الگوی سیاست‌های کلی پژوهشی

۴-۲. سیاست داخلی

سیاست داخلی عبارت است از تنظیم و اجرای اصول و قواعد حاکم بر روابط سیاسی میان نیروهای اجتماعی در داخل یک کشور (عالم، ۱۳۷۵، ص ۳۱). در این بخش عناصر استخراج‌شده‌ی مرتبط با سیاستگذاری امور داخلی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۲-۱. الگوواره‌های سیاست داخلی

در سیاست داخلی علی‌ع با توجه به منبع پژوهش پیرنگ‌هایی دیده می‌شود که در ادامه به آن‌ها اشاره رفته است.

۴-۲-۱. ارزش و معیار بودن پیروی از دین الهی در مناسبات قدرت

یک الگوواره اصلی در مناسبات قدرت حکمرانی علوی، معیار و ارزش بودن پیروی از دین الهی است. گرچه این الگوواره در سیاست‌های کلی و حوزه‌های جزئی‌تر حکمرانی دیده می‌شود اما در منبع پژوهش، بیشتر در ضمن صحبت از التهابات سیاسی بیان شده است.

در فرازی از خطبه سوم تمام نهج‌البلاغه علی (ع) ریشه‌ی فتنه‌ها را ذکر می‌کند: پیروی از هوای نفس، احکام بدعت‌آمیز، مخالفت با کتاب خدا و تبعیت از افراد بر اساس غیر دین خدا (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۸۸). در این سخنان، دین الهی یک ارزش و بدعت که مقابل دین است، ضد ارزش تلقی می‌شود.

۴-۲-۲. توجه به شایسته‌محوری در همه‌ی سطوح اجرایی

فرآیند شایسته‌سالاری در یک مجموعه و سازمان به این صورت است که با شایسته دوستی شروع و با شایسته‌گزینی و شایسته‌پروری تکامل و با شایسته‌داری تداوم می‌یابد. در این فرآیند، شایسته‌خواهی به‌عنوان یک ارزش اجتماعی به‌صورت فرهنگ جامعه بروز می‌کند. در فرهنگ اسلامی به‌عنوان یک ارزش موردتوجه بسیار قرار دارد (نصراصفهانی، ۱۳۹۵).

این ارزش به‌عنوان یکی از الگوواره‌ها در منبع پژوهش خصوصاً در مواردی که به بالاترین مقام سیاسی مربوط باشد، دیده می‌شود. در همین رابطه علی (ع) شایستگی‌های خود را به شکلی فوق‌العاده توصیف می‌کند: «تالله لقد علمت تبلیغ الرّسالات، و إتمام العداة،...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۱۷۶) همین اصل در سخنان دیگر ایشان درباره‌ی حکمرانان دیده می‌شود. به‌عنوان نمونه فرماندهان از اهل مواسات و احسان و قضات از میان شایسته‌ترین‌ها باشند (صبحی صالح، ۱۴۱۴، صص ۴۳۴-۴۳۳). انتصاب قیس بن سعد بن عبادة انصاری بر فرمانداری مصر، یکی دیگر از موارد شایسته‌سالاری محسوب می‌گردد. (جعفری، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۴۳۸).

۴-۲-۳. قانون‌گرایی مطلق

معیار اصلی قوانین حکمرانی اسلامی کتاب‌الله است. اما در حوزه‌ی اجرای قوانین الهی برگرفته از قرآن، همه در برابر آن برابر هستند و تبعیضی در اجرای احکام نباید باشد. چنانکه علی (ع) قصد داشت احکام مربوط به سبایای فارس (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۶) و بنی‌تغلب (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴) را طبق حکم قرآن اجرا کند اما بنا بر ملاحظات این اتفاق نیفتاد.

۴-۲-۱-۴. مشروعیت تصدی و اقدامات حکمرانان

این الگوواره علاوه بر سیاست‌های کلی در به کارگیری کنشگران حکمرانی در سیاست داخلی نیز باید مورد توجه قرار بگیرد. علی (ع) با کنایه افراد غیرمشروع را به این شکل توصیف می‌کند: «و لا تؤتی البیوت إلا من أبوابها...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۱۵).

۴-۲-۱-۵. مردم‌گرایی

در دیدگاه افرادی مثل وبر و ماکیاولی، قدرت به توان اعمال سلطه از سوی یک بازیگر به دیگر بازیگران برای تمکین از خواست وی تعبیر شده است (لوکس، ۱۳۷۰، صص ۱-۲۹). اما در تعبیر جدیدتر ضمن تعریف قدرت به‌خصوص قدرت نرم، با مؤلفه اقناع، در فضای ارتباط متقابل تعریف می‌شود (افتخاری، ۱۳۷۸، ص ۹). مردم چه به‌صورت مثبت و چه به‌صورت منفی، یکی از دارندگان قدرت در سیاست داخلی هستند و در توفیق یا بی‌توفیقی سیاست‌های مختلف تأثیرگذار هستند. سرریز این قدرت در همه‌ی حوزه‌های حکمرانی خود را نشان می‌دهد.

یکی از مصادیق چنین نقشی، اعتراض به سیاست‌های فرهنگی و دینی در حکمرانی علوی بوده است؛ «لقد أمرت الناس أن لا یجتمعوا فی شهر رمضان إلا فی فریضة... فتنادی بعض أهل عسکری ممن یقاتل سیفه معی: یا أهل الإسلام؛ غیبت سنّة عمر» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۶).

۴-۲-۲. نهادهای سیاست داخلی

ولایت امر به‌عنوان نهاد قدرت مشروع مرکزی در منبع پژوهش دیده می‌شود. یکی از کارکردهای مهم این نهاد در صورتی که در جامعه نهادینه‌شده باشد، ثبات بخشی است و در توصیف آن آمده است: «هم موضع سرّه، و لجا أمره، و عیبة علمه، و موئل حکمه...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۴۷).

از طرف دیگر اهمیت مردم و رضایت آنان از رضایت خواص مهم‌تر است و به پایداری حکمرانی کمک بیشتری می‌کند. (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱۰، ص ۴۰۱) در همین راستا نهادهای مردمی در صورت تشکیل باید به‌منظور تحقق اهداف حکمرانی دینی شکل بگیرد.

به‌علاوه دو نهاد دیگر که در بخش سیاست‌های کلی به آن‌ها اشاره رفت یعنی «تعلیم» و «خانواده» در سیاست داخلی نیز اهمیت دارد. تقویت این دو نهاد با ساختارهای مناسب، علاوه بر

کمک به استقرار و توزیع صحیح قدرت بین حکمرانان، به ایجاد ثبات سیاسی کمک می‌کند.

۴-۲-۳. اهداف سیاست داخلی

برای هر حوزه حکمرانی اهدافی متصور است که با عنایت به الگوواره‌های فوقانی آن با توجه به اقتضات مکانی و زمانی تعیین می‌گردد. گرچه در منبع پژوهش به‌طور مشخص به این اهداف اشاره نشده است اما با توجه به الگوواره‌هایی که در بخش قبل به آن اشاره شد، برخی اهداف کلی را می‌توان استنباط کرد. این اهداف به شرح زیر می‌تواند عنوان پیدا کند:

۱. معیار قرار گرفتن ارزش‌های دینی در نظر مردم برای اجرای بهتر سیاست‌ها
۲. تحقق شایسته‌سالاری در همه‌ی ارکان حکمرانی با توجه به نهاد تعلیم
۳. نقش‌آفرینی مثبت مردم در تحقق اهداف حکمرانی دینی
۴. اجراء عدالت و بدون تبعیض احکام و قوانین الهی در مورد همه افراد، گروه‌ها و اقوام امت اسلامی حتی اگر دارای قدرت باشند.
۵. توزیع مشروع قدرت سیاسی بر اساس نهاد ولایت امر

۴-۲-۴. راهبردهای سیاست داخلی

برای رسیدن به اهداف سیاستگذاری در هر حوزه حکمرانی، روش‌هایی را باید به کار برد که در ادبیات حکمرانی موسوم به راهبرد است. بیشتر راهبردهای این خطبه با توجه به شرایط بعد از جنگ صفین و التهاباتی مانند جریان حکمیت، با شرایط غیرعادی تناسب دارد اما می‌تواند برای پیشگیری از آسیب‌های مشابه، مورد توجه قرار بگیرد.

۴-۲-۴-۱. راهبرد رشدبخشی به جامعه در حوزه خودتحلیلی

از مجموع مطالبی که در حوزه‌ی سیاست داخلی در این خطبه به‌طور مستقیم با مردم در میان گذاشته شده است، می‌توان این راهبرد را استنباط کرد. مانند نکاتی که در مورد نظام سیاسی مشروع^۱،

۱. لا تؤتی البیوت إلا من أبوابها، فمن آتاها من غیر أبوابها سمی سارقاً لا تعدوه العقوبة (صبحی صالح، ۱۴۱۴،

ریشه‌های شکل‌گیری التهابات سیاسی - اجتماعی^۱ یا حوادث آینده^۲ گفته شده است.

۴-۲-۲. راهبرد تقویت دین‌باوری و دین‌محوری

یکی از راهبردهایی که علی (ع) در شرایط گفته شده از آن استفاده می‌کند، تقویت دین‌باوری و دین‌محوری است. تقوا به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های دین‌داری، عامل بازدارنده از معصیت است و در موقعیت‌های مختلف به‌خصوص التهابات اجتماعی و سیاسی رعایت آن اهمیت پیدا می‌کند. در همین رابطه در فرازهایی بر این مطلب تأکید شده است. مانند: «تقوی الله أفضل کنز، و أحرز حرز...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۳۰) و «إنما بدء وقوع الفتن أهواء تتبع... علی غیر دین الله.» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۸۸).

۴-۲-۳. راهبرد تقویت ساختارشناسی حاکمیت دینی از سوی مردم

راهبرد دیگری که مصداقی از دین‌محوری و تقوای سیاسی و اجتماعی باشد، توجه به ساختار ولایت امر با خودتحلیلی مردم است. در همین راستا تقویت شدن روحیه اطاعت‌پذیری از ولی امر می‌تواند جامعه را به سوی آرامش ببرد و از تنش‌ها و اختلافات بین گروه‌های اجتماعی جلوگیری کند. دعوت به این امر در حداقل سه فراز دیده می‌شود:

۱. «فطوبی لذی قلب سلیم أطاع من یهدیه، و تجنب من یردیه...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۳۰)
۲. «فمن أحبنا ینفعه إیمانہ، و یتقبل منه عملہ؛ و من لا یحبنا...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۰)
۳. «إنما بدء وقوع الفتن أهواء تتبع، و أحكام تتبدع؛ یخالف فیها کتاب الله» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۸۸)

۴-۲-۴. راهبرد تقویت دشمن‌شناسی از سوی جامعه

راهبرد دیگر، تبیین ماهیت ضد دینی دشمنان داخلی است. با توجه به الگوواره «ارزش و معیار بودن پیروی از دین الهی» معیار دشمنی و دوستی هم میزان پیروی از فرامین الهی می‌تواند باشد. بر همین اساس، علی (ع) در میان نزدیکان خود و نه عموم مردم در این مورد چنین اظهاراتی داشته‌اند:

۱. و ما أحدثت بدعة إلا ترک بها سنّة؛ (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۰۲)

۲. أتى أنظر إلى فاسقهم و قد صحب المنکر فآلفه (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲۶)

«عملت الولاية... خالفوا فيها رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم متعمدين لخلافه» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۳).

در فرازی دیگر با این عبارت، دشمنی آنان توصیف شده است: «ازدحموا علی الحطام، و تشاحوا علی الحرام، و رفع لهم علم الجنة و النار، فصرفوا عن الجنة وجوههم، و أقبلوا إلى النار بأعمالهم...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۰۱)

۴-۲-۵. راهبرد به کارگیری خواص و افراد تأثیرگذار برای جلوگیری از بدعت‌ها و رویه‌های نادرست در جمالاتی از متن مورد پژوهش، کناره‌گیری اهل ایمان یکی از علل بروز فتنه‌ها و بدعت‌ها شمرده شده است (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۱۵). بر همین اساس راهبرد پیشنهاد به کارگیری مؤمنان تأثیرگذار در مقابل اظهارات دروغ‌گویان راهبرد متناسب با این گزاره به نظر می‌رسد. در جای دیگری از این خطبه مطلبی مشابه درباره این افراد ذی‌نفوذ آمده است؛ «أین العقول المستصبحة بمصايح الهدى، و الأبصار اللامحة إلى منار التقوى؟!...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۰۱).

۴-۲-۶. راهبرد تقویت توان تحلیل آینده بر اساس شواهد و قرائن موجود در فرازی از خطبه سوم تمام نهج‌البلاغه به حوادثی که گویا در آینده اتفاق می‌افتد اشاره شده است:

«گویا به فاسقی از آنان نظر می‌کنم که هم‌نشین کار زشت شده و با آن الفت گرفته...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۰۱)

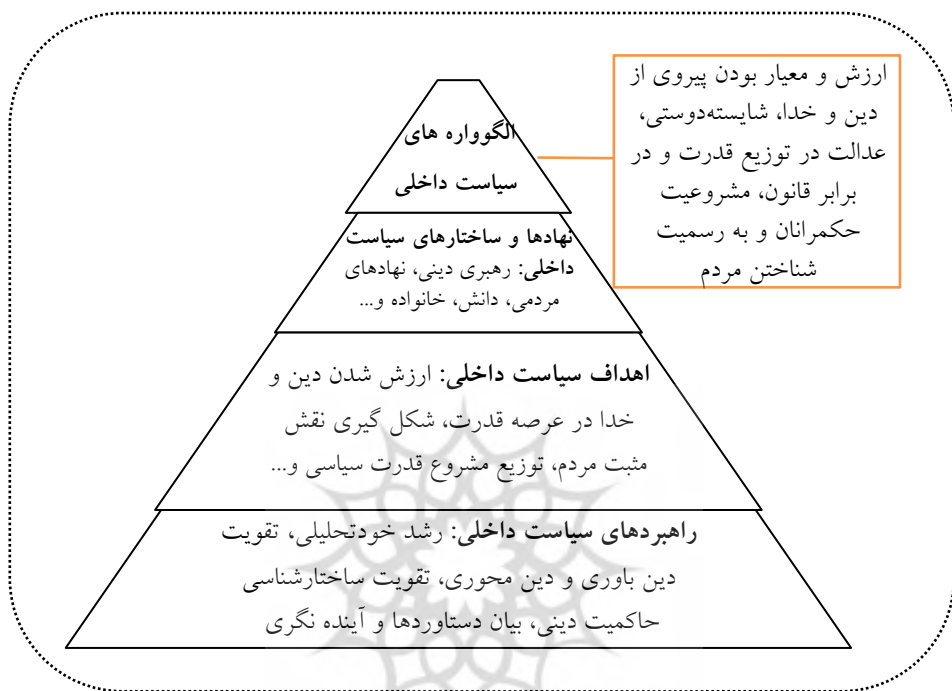
مرجع ضمایر عبارت اگر عام نباشد، می‌تواند اشاره به خلفای نخستین، گروهی از صحابه که راه خطا را پیمودند یا معاویه باشد. احتمال اخیر از همه مناسب‌تر است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۶۲۱).

این پیش‌بینی‌ها اگر صرفاً بر اساس علم امامت نباشد، می‌تواند به‌عنوان یک راهبرد در حکمرانی برای پیش‌بینی وقایع احتمالی آینده مورد استفاده قرار بگیرد.

در دنیای امروز هم در علوم اجتماعی، علمی تحت عنوان «آینده‌پژوهی» به‌عنوان «مطالعه روندهای جاری به‌منظور پیش‌بینی تحولات آینده» وجود دارد اما تأکید آن بر حوزه فناوری‌ها است (Joseph, 2017).

۴-۲-۵. الگوی سیاست داخلی

با توجه به موارد بیان شده الگوی اجمالی زیر را برای سیاست‌های داخلی می‌تواند در نظر گرفت.

شکل ۳. الگوی سیاست داخلی

۴-۳. سیاست قضایی

در این بخش مؤلفه‌های سیاست‌گذاری قضایی بررسی می‌شود.

۴-۳-۱. الگوواره‌های سیاست قضایی

مطالعه منبع پژوهش، این الگوواره‌ها را در سیاست قضایی علی (ع) به دست می‌دهد.

۴-۳-۱-۱. اصل عدالت قضایی برای همه

یک جنبه عدالت، عدالت در دادرسی قضایی است. به این معنا که مستند به علم باشد (هاشمی‌خویی، ۱۳۷۵، ج ۲۱، ص ۲۹۰) اما سطح دیگر آن در سیاست قضایی، الگوواره «عدالت

قضایی برای همه» است، به طوری که شامل حقوق افراد در نسل‌های گذشته نیز بشود؛ «و رد دت قضایا من الجور قضی بها من کان قبلی» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴)

۴-۳-۱-۲. اولویت حفظ انسجام ملی بر عدالت حقوقی افراد و مجازات‌های حدی

در حکمرانی علوی، احقاق حقوق افراد اهمیت دارد، اما در صورتی که موجب تهدید انسجام ملی یا هرج و مرج شود، ولو به صورت موقتی، واگذاشته می‌شود. به همین دلیل بازگرداندن فدک به صاحبانشان متوقف شده بود (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴). برخی حدود الهی هم امکان اجرا نداشت؛ «و حددت علی النبید» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵).

۴-۳-۱-۳. اصل مشروعیت اجرای مجازات‌های حدی

یکی از الگوواره‌هایی که منبع پژوهش به دست می‌دهد این است که در نظام قضایی، یک حکمرانی اسلامی به سمت اجرای مجازات‌های حدی ذکر شده در شریعت حرکت شود که در عنوان پیشین به آن اشاره شد.

۴-۳-۱-۴. فصل الخطاب بودن نظر ولی امر

در حوزه امور قضایی اگر سلسله مراتبی وجود داشته باشد، نظر ولی امر بر دیگر نظرات حاکم است. در همین راستا اهل بیت (ع) «فصل الخطاب» نامیده شده‌اند (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۱۲۰).

۴-۳-۲. نهادهای سیاست قضایی

با توجه به الگوواره‌های ذکر شده به نظر می‌رسد این نهادها لازم است در حوزه حکمرانی وجود داشته باشد:

۱. ساختار اجرای عدالت قضایی و اعمال مجازات‌های حدی که رأس آن نهاد ولایت امر باشد.

۲. نهادهای شدن عدالت‌خواهی در میان مردم برای زمینه‌سازی تحقق اهداف عدالت قضایی

۴-۳-۳. اهداف سیاست قضایی

با بررسی که صورت گرفت، یک هدف که ابعاد تعیینی آن تا حدی مشخص باشد به چشم می‌خورد و آن «احقاق حقوق همه افراد، گروه‌ها و اقوام به صوت نسل به نسل» است.

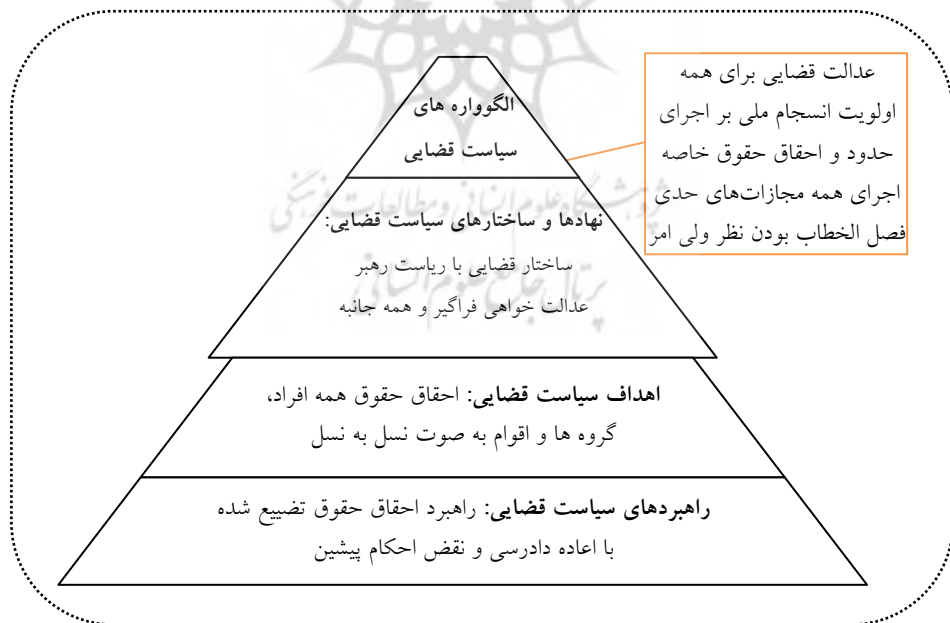
اهل نجران قراردادی با حضرت رسول (ص) داشتند؛ اما بر اثر بهانه‌جویی‌های خلیفه دوم قرارداد نقض و از مناطق خود پراکنده شده بودند (کمره ای، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۰۶). علی (ع) در تلاش بودند که آنان را به جایگاه اصلی خودشان بازگردانند (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۶).

یکی دیگر از تلاش‌های ایشان، اصلاح احکام قضات جور بوده است (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴). و حتی در صدد بود که ازدواج‌های نابحق را به حالت درست خود بازگرداند (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴).

۴-۳-۴. راهبرد سیاست قضایی

حداقل یک راهبرد مشخص می‌توان از منبع پژوهش استخراج نمود؛ از عبارت «و رددت قضا یا من الجور قضی بها من کان قبلی.» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴) راهبرد «احقاق حقوق تضييع شده با اعاده دادرسی و نقض احکام پیشین» به دست می‌آید.

۴-۳-۵. الگوی سیاست قضایی

شکل ۴. الگوی سیاست قضایی

۴-۴. سیاست تقنینی

در منبع پژوهش، یک الگوواره کلی در تقنین با عنوان «اصل تعریف حقوق اقلیت‌های مذهبی مطابق با چارچوب احکام اسلام و قرآن» در تقنین قابل برداشت است. محمل این اصل از اظهارات علی (ع) درباره‌ی اجرای حکم خدا درباره بنی تغلب که نه مسلمان بودند و نه به احکام ذمه عمل می‌کردند قابل برداشت است؛ «... و سبیت ذراری بنی تغلب.» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴) به این ترتیب حقوق افراد جامعه از جمله «حقوق شهروندی» بر اساس احکام اسلام تعریف می‌شود.

۴-۵. سیاست دینی و فرهنگی

فرهنگ مفهومی است که برای تعریف آن، محققان و دانشمندان زیادی تلاش کرده‌اند. برخی دین را از مؤلفه‌های فرهنگ ندانسته‌اند (Tylor.1871.p1). و برخی دیگر دین و اعتقادات را از اجزای فرهنگ برشمرده‌اند (گیدنز، ۱۳۸۶، ص ۳۴).

اما علامه جعفری در کتاب خود ۲۳ مرجع از کشورهای مختلف را بررسی کرده است و در نهایت عنصر اصلی را «آرایش و رنگ‌آمیزی پدیده‌های زندگی بشری با دریافت‌ها و تحریک احساسات عمیق انسانی» دانسته و فرهنگ پیشرو را عامل تکامل بشر معرفی کرده است (ر.ک: جعفری، ۱۴۰۱، ص ۱۴۸).

از مجموع تلقی‌هایی که از فرهنگ ارائه شد، این نکته قابل توجه است که دین و فرهنگ با یکدیگر در ارتباط هستند. به همین منظور منبع پژوهش با رویکرد ارتباط دین و فرهنگ مطالعه شده است.

۴-۵-۱. الگوواره‌های سیاست دینی و فرهنگی

الگوواره‌های سیاست فرهنگی مانند دیگر بخش‌های حکمرانی دینی که مصداقی از علوم انسانی است، نشأت گرفته از مبانی مختلف حکمرانی اعم از مبانی خداشناسی، هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناختی، انسان‌شناسی و دین‌شناختی است (خسروپناه، ۱۳۹۴)

۴-۵-۱-۱. الگوواره محوریت خدا در فرهنگ و تربیت

علی (ع) به بهانه‌های مختلف از خدا و صفات او سخن گفته است. این سخنان که در مواجهه

با مردم ایرادشده است، به مخاطبین خود توجه به محوریت خدا را القا می‌کند. این موارد در کنار هم این الگوواره را به دست می‌دهد که در سیاستگذاری فرهنگی به این اصل محوری توجه کافی شود. به‌عنوان مثال باید دانسته شود که مؤثر نهایی ثمرات اقدامات مختلف حکمرانی، اراده الهی است.

فرازهای ابتدایی خطبه سوم از کتاب تمام نهج‌البلاغه بر این نکته دلالت دارد و مشتمل بر شناخت صفات الهی است (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، صص ۳۱۱-۳۱۳).

۴-۱-۵-۲. الگوواره فرجام شناسی آخرت گرایانه

یکی از چارچوب‌های کلی در سیاست فرهنگی این است که نوع انسان، آخرت در پیش دارد و زندگی او محدود به این جهان نمی‌باشد. لذا در سیاستگذاری‌ها باید به این نکته توجه کرد که هدف‌گذاری‌ها و راهبردهای پیشنهادی در همین چارچوب اندیشیده شود و کمک کند که انسان به سعادت ابدی برسد.

حداقل سه فراز در منبع پژوهش وجود دارد که این مطلب از آن برداشت می‌گردد.

جدول ۲. موارد مربوط به الگوواره فرجام شناسی آخرت گرایانه

متن خطبه	موضوع اصلی	موضوع فرعی	آدرس تمام	آدرس نهج
أوصيكم، عباد الله، بتقوى الله و طاعته	تقوى الهى راه نجات نهائى	توجه دادن به تقوى الهى در التهايات سياسى به‌عنوان راه نجات نهائى	موسوى، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۱۶	صبحى صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۳۰
يقول الله و عَلَى الْأَعْرَفِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كَلًّا سِيبِمَاهُمْ . و نحن أصحاب الأعراف.....	استناد به آيات قرآن برای اثبات حقانيت حکمرانى رهبر در برابر حمله‌هاى رسانه‌اى و تروريستى دشمن	بيان اهداف بلند جامعه اسلامى تا آخرالزمان در مواقع بحرانى (مهدويت)	موسوى، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۳۲	
و رفع لهم علم الجنة و النار، فصرفوا عن الجنة وجوههم، و أقبلوا إلى النار بأعمالهم؛	مخالفت و دشمنى جبهه باطل (بنى اميه) به‌رغم شناخت حق و باطل به‌طور واضح	مختار بودن انسان در انتخاب راه حق يا باطل (ارائه‌شده از سوى شيطان) و عرضه شدن هر دو مسير به او	موسوى، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۲	صبحى صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۰۱

۴-۱-۵-۳. ارزشمندی تقوا به عنوان راه نجات نهایی

تقوا یکی از ارزش‌های مهم در سیاستگذاری فرهنگی است که به عنوان یک الگواره می‌توان به آن نگاه کرد (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۳۰).

۴-۱-۵-۴. امکان مداخله حاکمان در امور دینی و عبادی

امکان یا عدم امکان مداخله دو دیدگاه مطرح در این رابطه است، اما احکام مربوط به امریه معروف و نهی از منکر نه تنها مجاز بودن این کار را تقویت می‌کند بلکه می‌تواند دال بر وجوب آن در برخی شرایط باشد. در مواردی گزاره‌هایی از منبع مورد مطالعه وجود دارد که نشان می‌دهد در سطح رهبری این مداخله انجام می‌گرفته است.

نمونه‌ی آن درجایی است که علی (ع) قصد داشت حکم بلند خواندن «بسم الله الرحمن الرحیم» را در نماز به مردم الزام کند (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵) نمونه دیگر اصلاح شیوه‌ی اجرای طلاق و بازگرداندن آن به سنت نبوی است (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵).

مورد اول عملی عبادی و فردی، یعنی نماز و دوم طلاق است که یک حکم مرتبط با روابط اجتماعی می‌باشد.

۴-۱-۵-۵. اولویت انسجام ملی نسبت به اصلاحات دینی و فرهنگی

شواهدی در حکمرانی علوی وجود دارد که نشان می‌دهد حفظ انسجام ملی در جایی که با اصلاحات دینی فرهنگی در تعارض باشد، مقدم می‌شود. علی (ع) به خاطر این اولویت، مقام ابراهیم (ع) را به مکان اصلی خود در زمان رسول الله (ص) برنگرداند (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴).

۴-۱-۵-۶. ضد ارزش بودن نژادپرستی و قومیت‌گرایی در ارتباطات خانوادگی

الگواره دیگری که در منبع پژوهش دیده می‌شود، ضد ارزش بودن نژادپرستی و قومیت‌گرایی است. این الگواره از تلاش علی (ع) برای ایجاد برابری بین ازدواج‌ها برمی‌آید (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵) چراکه در زمان خلیفه دوم ازدواج بین قریش و غیر قریش و همچنین عرب و عجم ممنوع شده بود (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۶، ص ۶۱).

۴-۵-۲. اهداف سیاست دینی و فرهنگی

فرازهایی از منبع پژوهش نشان می‌دهد که یکی از اهداف حکمرانی علوی، اجرای احکام عبادی به‌طور کامل توسط مردم است. اهداف جزئی که به این هدف مربوط می‌شود مشتمل بر تلاش‌هایی برای اجرای احکام قرآن توسط مردم، احیای طلاق بر اساس سنت بین مردم، احیای احکام وضو و غسل به‌صورت صحیح، احیای تکبیرات پنج‌گانه نماز میت، الزام مردم به بلند گفتن «بسم‌الله» در نماز و جلوگیری از ادامه بدعت نماز تراویح است (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، صص ۳۴۵-۳۴۶).

اهداف دیگری که از الگوواره‌ها قابل استنباط است، حاکم شدن ارزش‌هایی مثل خداگرایی، آخرت‌گرایی، تقوا و کم‌رنگ شدن ضد ارزش‌هایی مانند قومیت‌گرایی است.

۴-۵-۳. نهادهای سیاست دینی و فرهنگی

همان‌طور که در ابتدای بخش سیاست‌گذاری بیان شد، نهاد شامل هنجارهای دینی و فرهنگی نیز می‌شود. مطالعه‌ی منبع پژوهش یک نهاد مهم را به دست می‌دهد و آن نهاد «تعلیم و آگاهی‌بخشی» خصوصاً در نسبت‌سنجی با دارایی‌های مادی است.

بر اساس این نهاد است که علی (ع) برای اثبات حقانیت خود، فوق‌العادگی علم خود را مستند قرار می‌دهد؛ «لقد علمت ما فوق الفردوس الأعلى...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۱۸۶).

تقوا، نهاد دیگر است که لازم است به‌عنوان یک ارزش غالب در جامعه نهادینه گردد.

خانواده بنیادی‌ترین نهاد در جامعه انسانی است که وظیفه‌ی تربیت و سازندگی افراد و انسان‌ها را بر عهده دارد (حسن‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۴۶). تقویت این نهاد، یکی از مهم‌ترین عناصر زمینه‌ساز نهادهای پیشین و پیش برنده‌ی آنهاست. ازدواج اولین گام در ایجاد این نهاد است که علی (ع) به‌صورت تسهیل‌گرانه به آن پرداخته که در بخش تسهیل‌گری سیاست‌های فرهنگی به آن اشاره می‌شود.

۴-۵-۴. راهبردهای سیاست دینی و فرهنگی

در چارچوب الگوواره‌هایی که ذکر شد، برای رسیدن به اهداف مندرج در بخش قبلی، راهبردهایی دیده می‌شود که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

۴-۵-۱. راهبرد تقویت توجه به خدا

در راستای الگوواره محوریت خدا در فرهنگ و تربیت، راهبرد تقویت توجه به خدا قرار می‌گیرد. علی (ع) در چند بخش با سخن گفتن درباره‌ی خدا و ستایش او به‌خصوص در فرازهای ابتدایی سخنان خود این راهبرد را پیگیری می‌کرد (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، صص ۳۱۱-۳۱۳).

گرچه این راهبرد در غالب سخنان ایشان به چشم می‌خورد، اما به‌عنوان یک راهبرد کلان در سیاستگذاری دینی و فرهنگی باید همواره مدنظر قرار بگیرد.

۴-۵-۲. تقویت جایگاه محوری پیامبر در جامعه به‌عنوان مرجع اصلی دین

یکی از راهبردهایی که در سیاست علوی دنبال می‌شد تقویت جایگاه محوری پیامبر (ص) به‌عنوان مرجع اصلی دین و رفع اختلافات عقیدتی بوده است. در همین رابطه موارد زیر قابل اشاره هستند:

جدول ۳. موارد مربوط به راهبرد تقویت جایگاه محوری پیامبر در جامعه به‌عنوان مرجع اصلی دین

متن خطبه	موضوع اصلی	موضوع فرعی	آدرس تمام	آدرس نهج
و أشهد أن محمدا عبده و رسوله؛ أرسله بالدين المشهور...	توصیف پیامبر اسلام به‌عنوان پیام‌آور دین، علم و رافع شبهات		موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۱۴	صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۴۶
و لقد ستر علمه عن جميع النبيين إلا صاحب شريعتم هده ...	تبیین خصوصیات رهبر دینی به لحاظ علم و دین‌شناسی و انتساب آن به نبی اکرم (ص)	اعلام خصوصیات خوب رهبری در فضای عمومی بدون پنهان‌کاری و ایجاد غرور	موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲۹	
لقد عملت الولاية قبلی أعمالا عظيمة، خالفوا فيها رسول الله ...	یکی از اشتباهات حاکمان غیر مشروع مخالفت عمدی با سنت رسول‌الله و تغییر دادن آن‌ها	بیان انتقادات صریح به حکمرانی‌های پیشین در میان خواص	موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۳	

۴-۵-۳. راهبرد معرفی جایگاه ولی امر و ائمه (ع)

پس از راهبردهای خداگرایی و تقویت جایگاه پیامبر (ص) در جامعه، راهبرد معرفی جایگاه ویژه‌ی ائمه (ع) به‌عنوان ولی امر در چند مورد از منبع پژوهش به چشم می‌خورد:

جدول ۴. موارد مربوط به راهبرد معرفی جایگاه ولی امر و ائمه (ع)

متن خطبه	موضوع اصلی	موضوع فرعی	آدرس تمام
این مسلمو أهل الكتاب؛ أنا اسمی فی الإنجیل إیلیا، ...	بیان اسامی امام علی (ع) در کتاب‌های مکاتب دیگر	استناد توأمان به منابع معتبر اسلامی و منابع غیر اسلامی برای مستند کردن مشروعیت امام علی (ع)	موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۳۰
ألا و إنی مخصوص فی القرآن بأسماء...	اشاره به آیات مختلف قرآن که مصادق آن امام علی (ع) است.	استفاده از آیات مختلف قرآن برای اثبات حقانیت امامت علی (ع)	موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۳۱
فمن أحبنا ینفعه إیمانہ، و یتقبل منه عملہ...	شرط پذیرش همه اعمال قبول ولایت والیان بر حق توسط مردم	شناخت معیار حق با توجه کردن به رهبران بر حق	موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۰
...و بولایتی أكمل الله - تعالی - لهذه الأمة دینها...	تبیین خصوصیات رهبر دینی به لحاظ علم و دین‌شناسی متناسب به نبی اکرم	اعلام خصوصیات خوب رهبری در فضای عمومی بدون پنهان‌کاری و ایجاد غرور	موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲۹

نکته‌ی قابل توجه این است که در بیان جایگاه ائمه (ع) ملاحظه‌ی خاصی دیده نمی‌شود و همه نکات با صراحت ذکر می‌شوند.

۴-۵-۴. تقویت حافظه تاریخی جامعه

در فرازی که این راهبرد به چشم می‌خورد، با استفاده از بیان سرنوشت گذشتگان بر بی‌ارزشی دنیا و تلاش برای آخرت تأکید می‌شود؛ «أیها الناس؛ إنما أنتم خلف ماضین، و بقیة متقدمین...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۱۷) در مورد مشابه دیگری علی (ع) افرادی را توصیف می‌کند که دنیا را بر آخرت ترجیح داده‌اند و درنهایت با طغیانگری همه‌چیز را نابود می‌کنند (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۰۱).

در موردی دیگر علی (ع) از طریق بیان تاریخ پیش از خلقت، برای اثبات حقانیت جریان ولایت ائمه (ع) استفاده کرده است (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۳۳).

۵-۴-۵. راهبرد ارزش دادن به عقل عملی و فهم فطری انسان

علی (ع) در فرازی از منبع پژوهش درباره‌ی فهم فطری انسان اظهار می‌دارد: «و من لا ینفعه حاضر لبه، فعازبه عنه أعجز، و غائبه أعوز.» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۱۷ و صبحی صالح،

۱۴۱۴، ص ۱۷۶) اگر کسی فکر و اندیشه خود را به موقع به کار نیندازد و از آن استفاده نکند، بداند که اندیشه آینده او نسبت به آنچه در گذشته از دست داده است سود و نتیجه‌ای برای او نخواهد داشت (منتظری، ۱۳۸۳، ج ۵، ص ۴۴۲). بنابراین عقل عملی و فطری انسان نیاز به توجه و تقویت دارد.

۴-۵-۶. راهبرد ارزش دادن به نیکنامی بعد از مرگ

یک راهبرد که می‌تواند ذیل الگوواره فرجام‌شناسی آخرت‌گرایانه تعریف شود، ارزش کردن نیکنامی بعد از مرگ، در اذهان مردم است. علی (ع) در این رابطه این عبارت را بیان نموده‌اند: «ألا و إنَّ اللّسان الصّالح يجعله الله - تعالی - للمرء فی النّاس خیر له من المال یورثه من لا یحمده.» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۱۷۷).

۴-۵-۷. راهبرد استفاده از برهان و بیان شیوا

استفاده از برهان راهبرد دیگری است که از آثار به‌جامانده از علی (ع) به دست می‌آید. این راهبرد بیشتر با حوزه انتقال پیام به مخاطبان ارتباط دارد که می‌تواند ارتقای دین‌داری را نیز در میان آحاد جامعه افزایش دهد. علی (ع) در همین رابطه گفته‌اند: «و بادر الهدی ببرهان و بیان، قبل أن تغلق أبوابه، و تقطع أسبابه» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۳۳۱) و در جای دیگر فرموده‌اند: «فرقوا بین الشکّ و الیقین، و جاءوا بالحقّ المبین؛» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۳۳۱)

۴-۵-۸. راهبرد تقویت علم مردم و مبارزه با جهل

تقویت آگاهی‌های مردم و مبارزه با جهل عمومی، راهبردی است که علاوه بر کارکرد عام خود برای مقابله با فتنه‌ها و بدعت‌ها، کاربرد خاص خود را دارد. در توصیف کسانی که در فتنه‌ها فرو رفتند و سراغ بدعت شتافتند گفته شده است: «توغّلوا الجهل، و أطرحو العلم» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲۶).

۴-۵-۹. راهبرد استفاده از منفعت‌جویی انسان برای تقویت آخرت‌گرایی

یکی از خصوصیات نوع انسان این است که دوست دارد در زندگی خود منافع بیشتری اعم از مادی و معنوی، به دست آورد. به این ویژگی در آیاتی از قرآن اشاره شده است. مانند: «وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الخَیْرِ لَشَدِید» (عادیات / ۸)

علی (ع) در چند مورد این خصوصیت ذاتی انسان را دستمایه‌ی تقویت آخرت‌گرایی قرار داده است و با کوتاه شمردن زندگی دنیا و کم بودن فرصت، مخاطبان خود را برای تلاش بیشتر برای کامیابی اخروی تشویق می‌کند؛ «إعملوا لیوم تذخر له الذخائر، و تبلی فیہ السرائر.» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۱۷۶) در جاهای دیگری از خطبه به این نکته توجه شده است (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۳۳۰ و موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۸).

۴-۵-۱۰. راهبرد ایجاد ترس از عذاب اخروی برای تقویت آخرت‌گرایی

این راهبرد که ذیل الگوراه آخرت‌گرایی دیده می‌شود استفاده از ایجاد ترس از عذاب اخروی است.

استفاده از ترس ممدوح برای ترغیب به آخرت‌گرایی در برخی تعبیر علی (ع) دیده می‌شود. مانند: «و اتقوا نارا حرّھا شدید، و لجهّا عتید...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۱۷۶)

۴-۵-۱۱. راهبرد تقویت سنت‌های اصیل دینی برای جلوگیری از بدعت‌ها

بدعت، زیاده یا نقصان در دین است به صورتی که به خود دین استناد داده شود (شریف-مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۲۴۶). یکی از راهبردهای دینی و فرهنگی، مقابله با این بدعت‌هاست و یکی از راه‌ها برای مقابله با آن، تقویت سنت‌های اصیلی است که مرجع آن سنن نبی اکرم (ص) است. علی (ع) در چند مورد به بدعت‌ها که در واقع رویه‌های اجتماعی نادرستی هستند که به دین منتسب هستند اشاره کرده است.

بدعت و سنت جابجا شده است؛ «یجری الناس علیها فیتخذونها سنّة...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲۵) و هنگام وضو بر کفش‌ها مسح می‌کردند (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵)

۴-۵-۵. تنظیم‌گری و تسهیل‌گری در سیاست دینی و فرهنگی

تنظیم‌گری در معنای عام خود شامل انواع مداخلات دولت برای تحقق اهداف حاکمیت است (امامیان و دیگران، ۱۳۹۷، ص ۳). در یک تعریف دیگر، تنظیم‌گری، قواعدی هستند که توسط یک مقام اجرایی، وزارتخانه یا سازمان نظارتی برای اجرای قوانین وضع شده توسط قوه مقننه دولت اتخاذ می‌شود (Falla Lopez & Saltane.2019.p4).

تنظیم‌گری دارای ارکانی است از جمله ساختار، تحقق مقررات، نظارت، رصد و ارزیابی و اصلاح مقررات (خسروپناه، ۱۴۰۲).

در ادامه به موارد تنظیم‌گرانه و تسهیل‌گرانه‌ای که در منبع پژوهش دیده می‌شود اشاره می‌گردد:

۴-۵-۱. اجرای اصلاحات فرهنگی و دینی با ملاحظات اجتماعی و امنیتی

در حوزه دین و فرهنگ در راستای تنظیم‌گری، برای تحقق مقررات، ملاحظاتی در منبع پژوهش دیده می‌شود. گرچه قاطعیت در اجرای احکام، یکی از خصوصیات حکمرانان دینی است، اما اجرای این احکام در صورت ایجاد شکاف اجتماعی یا مشکلات امنیتی از جمله کاهش توان نظامی یا بازدارندگی، به‌طور موقت متوقف می‌شود. ناگفته نماند که تحقق احکام الهی در صورتی که بتوان آنها را با استفاده از روش‌ها و ابزارهای کم‌هزینه اجرا کرد، نباید تعطیل شوند.

در جدول زیر تعدادی از اقداماتی که علی (ع) به خاطر چنین ملاحظاتی متوقف کردند ملاحظه می‌گردد.

جدول ۵. موارد تنظیم‌گری اجرای اصلاحات فرهنگی و دینی

آدرس تمام	موضوع اصلی	متن خطبه
موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵	بازگرداندن حالت و ابواب مسجدالنبی به حالت سابق در زمان پیامبر (ص)	و رددت مسجد رسول الله ص علی ما کان علیه...
موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵	تلاش برای احیای تکبیرات پنجگانه هنگام نماز میت	و أمرت بالتکبیر علی الجنائز خمس تکبیرات.
موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵	تلاش برای اخراج کسانی که قبلاً توسط پیامبر از مسجدالنبی اخراج شده بودند.	و أخرجت من أدخل مع رسول الله صلی الله علیه و آله فی مسجده ممن کان رسول الله أخرجه، و أدخلت ...
موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵	تلاش برای اخذ صدقاتی که برای پیامبر بود و در مصالح عیال خود و مصالح مسلمین صرف می‌شد.	و أخذت الصدقات علی أصفافها و حدودها.
موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۶	اظهار ناراحتی امام علی (ع) از فرقه مردم و اطاعت از ادامه ضلال	بؤسی لما لقیتم من هذه الأمة بعد نبیها من الفرقة...

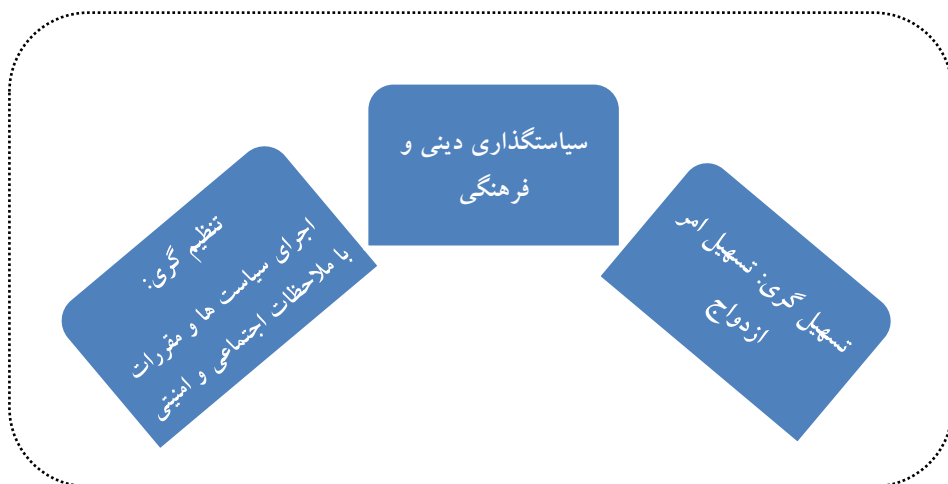
۴-۵-۲. تسهیل‌گری امر ازدواج در جامعه

در جوامع مختلف امر ازدواج ممکن است به خاطر عوامل مختلفی مانند مسائل اجتماعی- فرهنگی، دشواری‌هایی داشته باشد. (علائی، ۱۴۰۰، ص ۲۳۸) علی (ع) به‌نوعی برای رفع موانع فرهنگی ازدواج تلاش کرده است. ازجمله تحلیل ازدواج موقت (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵) و مبارزه با فرهنگ غلط جلوگیری از ازدواج غیر قریش با قریشی یا ازدواج عجم با عرب (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۵).

۴-۵-۶. الگوی سیاست دینی و فرهنگی

شکل ۵. الگوی سیاست‌گذاری دینی و فرهنگی

شکل ۶. نمودار حکمرانی فرهنگی و دینی

۶-۴. سیاست اقتصادی

اقتصاد سیستم پیچیده‌ای از فعالیت‌های تولید، مصرف و مبادله به هم مرتبط است که در نهایت نحوه تخصیص منابع را بین همه مشارکت‌کنندگان تعیین می‌کند. تولید، مصرف و توزیع کالاها و خدمات برای برآوردن نیازهای کسانی که در اقتصاد زندگی و فعالیت می‌کنند ترکیب می‌شود (Kenton, 2023).

در این بخش سیاستگذاری در حوزه اقتصاد مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۶-۴-۱. الگوواره‌های سیاست اقتصادی

بر اساس تعریفی که از الگوواره در بخش‌های قبل بیان شد، چارچوب‌ها و پیش‌فرض‌های کلی حکمرانی اقتصادی که از منبع پژوهش استخراج شده‌اند را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۶-۴-۱-۱. وسیله بودن مادیات برای به دست آوردن آخرت

گرچه اقتصاد یکی از بخش‌های مهم حکمرانی دینی است و برای آن آموزه‌های زیادی در قالب‌های احکام، آموزه‌های اخلاقی و غیره وجود دارد، اما برخورداری از مواهب مادی به‌عنوان خواسته نهایی بشر از نظر اسلام معرفی نمی‌شود (شوری / ۲۰)

علی (ع) در همین رابطه و مزمت دنیا جملات زیادی دارند. از جمله: «أنا كآب الدنيا لوجهها، و قادرها بقدرها...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۱۸۶).

۴-۱-۶-۲. برخورداری مساوی اقشار جامعه از بیت‌المال

یکی از الگوواره‌های مهم در سیاستگذاری اقتصاد اسلامی که در همه‌ی بخش‌ها باید مراعات شود، اصل عدالت است. به گفته قرآن هدف اصلی ارسال پیامبران برقراری قسط است (الحدید/ ۲۵).

در همین راستا توزیع امکانات عمومی بین اقشار مردم، باید بر اساس عدالت که در اینجا رابطه تساوی به نظر می‌آید، انجام شود. یکی از برنامه‌های محقق نشده‌ی علی (ع) در همین رابطه، توزیع مساوی بیت‌المال به شیوه‌ی حضرت رسول (ص) بود؛ «محتو دو اوبین العطايا و أعطیت کما کان رسول الله ص يعطی بالسوية و لم أجعلها دولة بین الأغنیاء» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴).

۴-۱-۶-۳. الگوواره اولویت امنیت و انسجام ملی بر عدالت اقتصادی

گرچه برقراری عدالت، یکی از اهداف حکمرانی اقتصادی اسلامی است، اما در صورتی که انجام برخی اصلاحات اقتصادی تبعاتی در راستای تهدیدهای امنیتی یا به هم خوردن انسجام اجتماعی شود، انجام این اقدامات تا رفع موانع ذکر شده به تعویق می‌افتد.

یکی از اقداماتی که علی (ع) به خاطر چنین ملاحظه‌ای متوقف کرد، برگرداندن پیمان‌های اندازه‌گیری به میزانی بود که در زمان رسول خدا (ص) معین شده بود (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴). برخی از احکام مسلمانان بر اساس این مقدار تعیین شده است (مازندرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۷۳/۱۱).

از این عبارت حرکت به سمت استانداردسازی و یکسان‌سازی نیز قابل برداشت است.

۴-۱-۶-۴. الگوواره دریافت مالیات بر اساس درآمد محقق شده

یک الگوواره بخشی در حکمرانی اقتصادی علوی، در مورد جمع‌آوری مالیات این است که مالیات بر اساس درآمدهای محقق شده افراد ستانده شود نه بر اساس دارایی‌ها یا پیش‌بینی درآمد در یک سال، که در همین ارتباط علی (ع) اظهار داشته‌اند: «و ألقیت المساحة» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴) یعنی [در صورت فراهم بودن شرایط] مساحی زمین برای دریافت خراج را لغو می‌کردم.

توضیح این که اراضی عراق و مصر و شام به عنوان مفتوح العنوه به تصرف اسلام درآمده بود. اما به خاطر عدم دریافت خراج از محصول تولیدشده در زمان خلیفه دوم مالیات قطعی اخذ می شد. این امر موجب رها شدن زراعت در سرزمین عراق و کاهش شدید درآمدهای مالیاتی در سال های بعد شده بود (کمره ای، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۰۳).

۴-۶-۱-۵. الگوواره حفاظت از اموال عمومی در برابر اختصاصی سازی

یک ارزش کلی در حکمرانی اقتصادی اسلامی، حفاظت از اموال عمومی در برابر دستبرد و آسیب است. در این مورد تلاش علی (ع) برای بازگرداندن زمین های خبیر به بیت المال مسلمین بعد از تقسیم آن ها ذکر شده است (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴). چراکه زمین هایی که با جهاد به دست آید، ملک همهی مسلمین است. همان گونه که درباره زمین فتح شده عراق گفته شده است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ لَا يَشْتَرِي مِنْ أَرْضِي أَهْلُ السَّوَادِ شَيْئًا إِلَّا مَنْ كَانَتْ لَهُ ذِمَّةٌ فَإِنَّمَا هِيَ فِئَةٌ لِلْمُسْلِمِينَ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۴۰).

مصدق دیگر آن، اقدامات علی (ع) برای از بین بردن دیوان عطایای خاصی بود که در زمان خلفای پیش از ایشان متداول شده بود و خارج از توزیع مساوی بیت المال به اشخاص خاصی اموال داده می شد (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴).

۴-۶-۱-۶. الگوواره حفاظت از اموال اختصاصی در برابر توزیع عمومی

در کنار الگوواره پیشین، حفاظت از اموال اختصاصی افراد و اقشار خاص در برابر توزیع عمومی آن ها یک ارزش و چارچوب کلی در حکمرانی اقتصادی تلقی می گردد. یکی از مواردی که علی (ع) تلاش کرد به منبای اصلی آن بازگرداند، حق اهل بیت پیامبر (ص) تحت عنوان خمس بود تا ظلم روا داشته شده به آنان در طول سالیان دراز به پایان برسد؛ «و أنفذت خمس الرسول كما أنزل الله» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، صص ۳۴۶-۳۴۷).

۴-۶-۲. راهبردهای سیاست اقتصادی

در راستای الگوواره هایی که در بخش قبل به آن پرداخته شد، راهبردهایی در حکمرانی اقتصادی علوی از منبع پژوهش قابل استخراج است که در ادامه به بحث گذاشته شده است:

۴-۲-۱. راهبرد واگذاری زمین به افراد و اقوام به منظور آبادانی، زراعت و سکونت انسان از زمین آفریده شده است و خدا وظیفه‌ی آبادانی آن را بر عهده‌ی او گذاشته است؛ «استعمرکم فیها» (ص / ۳۸) در شرح سخن علی (ع) که درباره‌ی لغو قانون معیار قرار گرفتن مساحت زمین در محاسبه مالیات آمده است که ایشان قصد داشتند به شیوه زمان رسول خدا (ص) خراج را بر اساس میزان محصول تولیدی اخذ کنند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۵، ص ۱۳۴). پس در اختیار قرار دادن زمین‌های عمومی برای استفاده مردم به صورت اجاره‌ای یک سیاست رایج بوده است. در جای دیگر به توزیع برخی زمین‌ها به اقوام مختلف توسط رسول خدا (ص) اشاره شده است؛ «و أمضیت قطائع أقطعها رسول الله ص لأقوام مسمّین...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۴)

۴-۶-۳. الگوی سیاست اقتصادی

با توجه به محدود بودن موارد مرتبط با امور اقتصادی در منبع پژوهش، الگوی حداقلی در سطح الگوواره‌ها و راهبرد می‌توان ارائه داد. موارد مختلف نسبت به عدالت به‌عنوان مصادیق آن قابل فهم است.

شکل ۷. الگوی سیاست اقتصادی

۷-۴. سیاست امنیتی و دفاعی

در محدوده‌ی پژوهش الگوواره «اولویت حفظ قدرت دفاعی در مقایسه با اصلاحات فرهنگی» قابل استخراج است که از چند فراز از سخنان علی (ع) استنباط می‌شود. چراکه ایشان به منظور حفظ انسجام لشکر خود، از انجام چندین اصلاح دینی و فرهنگی چشم‌پوشی کرد؛ به طوری که در توصیف این شرایط جملات ذیل از ایشان نقل شده است:

«و لو حملت النَّاس علی ترکها و تحویلها عن مواضعها إلی ما کانت تجری علیه فی عهد رسول الله (ص)، لتفرَّق عَنی جنودی، حتّی لا یبقی فی عسکری غیری، و قلیل من شیعتی...»
(موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۴۳)

۸-۴. سیاست رسانه‌ای

«رسانه»^۱ در فارسی به معنای رساندن است، اما در اصطلاح وسیله‌ای است که فرستنده به کمک آن، معنا و مفهوم موردنظر خود (پیام) را به گیرنده منتقل می‌کند (امیر تیموری، ۱۳۷۷، ص ۱۰). تمام خطبه در کتاب تمام، در واقع یک ابزار رسانه‌ای است، چراکه وسیله‌ای برای انتقال پیام از بالاترین مقام حکمرانی به مردم بوده است. از مطالب گوناگونی که در این خطبه در مورد مسائل فرهنگی، اقتصادی و غیره و همچنین سیاست‌های اعمالی حاکمیت گفته شده است می‌توان الگوواره؛ «تبیین حداکثری امور در افکار عمومی» اصطیاد نمود که یک هدف مهم آن، آگاه شدن عموم مردم از امور گذشته و جاری حکومت اسلامی و به دست آوردن قدرت تحلیل در کنار آن است. نهادینه شدن ارتباط مستقیم رهبری با مردم به همراه راهبردهای مناسب به تحقق این اهداف کمک می‌کند.

۸-۴-۱. راهبرد استفاده از منابع و ادله موردقبول عموم مسلمانان

در بخشی از خطبه، علی (ع) برای اثبات حقانیت خود، از آیات قرآن که منبع مورد اعتماد عموم مسلمانان است استفاده حداکثری می‌کند. فقط در یک فراز ایشان به ۹ آیه از قرآن کریم استناد می‌کند؛ «ألا و إنی مخصوص فی القرآن بأسماء، احذروا أن تغلبوا علیها فتضلّوا فی دینکم. یقول الله - عزوجلّ - : وَكُونُوا مَعَ الصّٰدِقِیْنَ...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۳۱).

۴-۸-۲. راهبرد اقناع‌سازی مخاطب با ادله‌ی غیر اسلامی

در بخش‌هایی از منبع پژوهش، علی (ع) برای اقناع مخاطب خود از کتب آسمانی ادیان دیگر و مساند مختلف استفاده می‌کند و می‌آورد: «أین مسلمو أهل الكتاب؛ أنا اسمی فی الإنجیل إلیبا، و فی التّوراة بریا...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۳۰)

۴-۸-۳. راهبرد اطلاع‌رسانی دقیق و به‌موقع

یکی دیگر از راهبردهایی که در سیاست داخلی در شرایط مختلف به‌خصوص تنش‌های سیاسی و اجتماعی باید به کار گرفته شود، تنویر افکار عمومی است. با توجه به مخاطب قرار گرفتن عموم مردم، تمام جملات خطبه سوم نقش تبیین‌گری در افکار عمومی دارد، اما در این میان در چند فراز به‌طور مستقیم تنش‌های اجتماعی تبیین و در مورد آن‌ها اطلاع‌رسانی شده است:

۱. در یک جا احداث بدعت مرتبط با ترک سنت رسول (ص) بیان شده است؛ «و ما أحدثت بدعة إلا ترک بها سنّة...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۲۰۲)

۲. در جای دیگر از زبان رسول اکرم (ص) درباره‌ی فتنه‌ها سخن به میان آمده است. «إنی سمعت رسول الله (ص) یقول: کیف بکم إذا ألبستکم فتنة...» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۲۵)

۳. در بخش دیگری، امتزاج حق و باطل عامل اختلاف معرفی شده است: «و أن الباطل خالص من مزاج الحق...» (صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۸۸).

۴-۸-۴. بیان دستاوردهای مختلف حکمرانی اسلامی

در برخی از فرازهای محدوده تحقیق، مقایسه‌هایی بین اوضاع و احوال قبل و بعد از حکمرانی اسلامی گفته می‌شود. در این بخش‌ها معمولاً دستاوردهایی که این نوع از حکمرانی به دنبال داشته است یادآوری می‌گردد. این راهبرد می‌تواند از یک طرف اعتماد افکار عمومی را به دارندگان قدرت عمومی بیشتر و نسبت به آینده امیدوارتر کند و از طرف دیگر تحمل کاستی‌های احتمالی را آسان‌تر کند.

در بخشی از خطبه وضعیت نابهنجار جامعه پیش از بعثت نبی اکرم (ص) به این شکل بیان می‌شود:

«رسالت او به وقتی بود که مردم دچار فتنه‌ای بودند، که ریسمان دین از اثر آن گسسته و پایه‌های یقین متزلزل و اصول دین گرفتار اختلاف... آن بزرگوار در بهترین خانه و کنار بدترین همسایگان که خوابشان بیداری و سرمه چشمشان اشک سوزان بود، جای داشت» (انصاریان، ۱۳۸۸، ص ۷).

۴-۸-۵. الگوی سیاست‌های رسانه‌ای

شکل ۸. الگوی سیاست رسانه‌ای

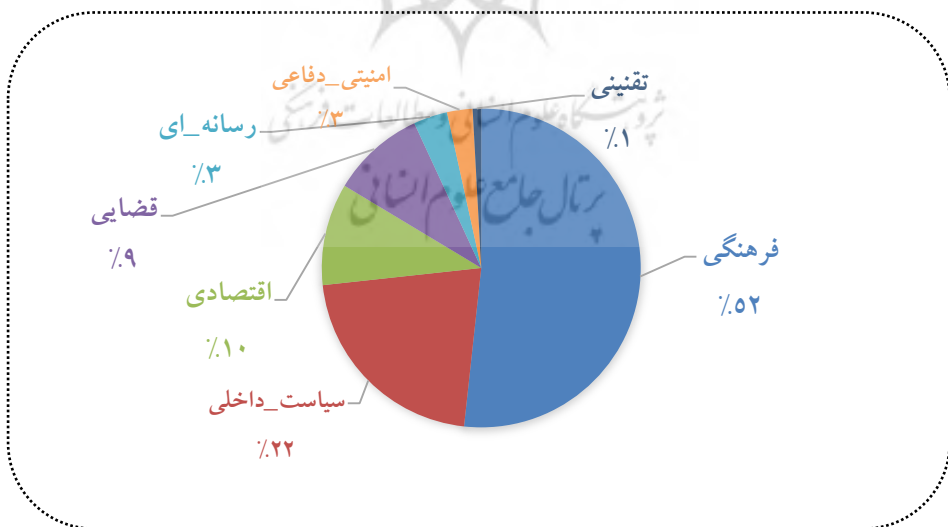
نتیجه گیری

در پژوهش انجام شده، این نتایج مورد تأکید است:

۱. استفاده از روش تحلیل محتوا به ساماندهی کیفی و کمی داده‌های حاصل از متن پژوهی در منابع دینی با رویکردهای مختلف، کمک شایانی می‌کند.

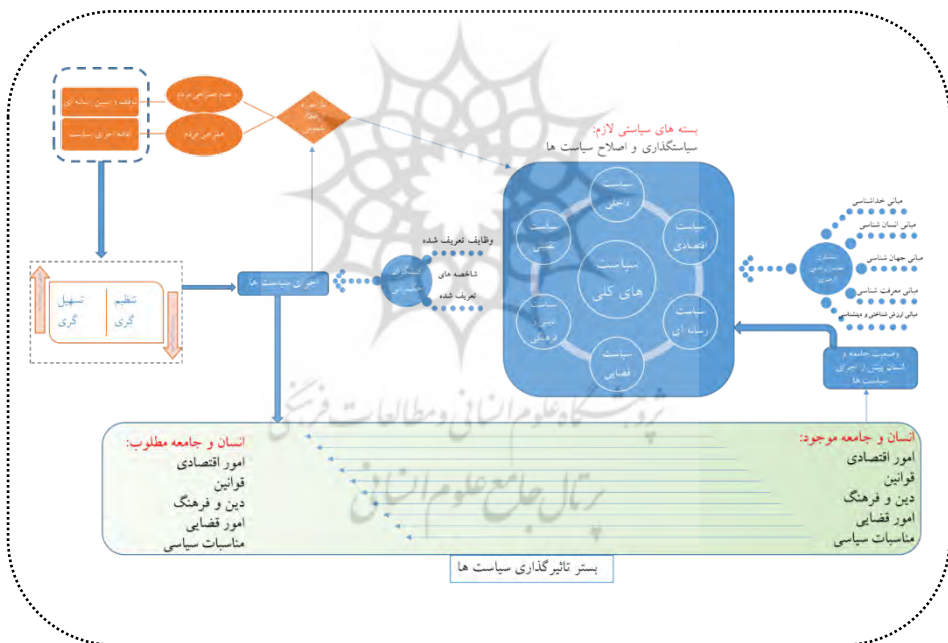
۲. از خطبه سوم کتاب «تمام نهج البلاغه» می‌توان یک الگوی سیاستی در حوزه‌های گوناگون حکمرانی در بیشتر سطوح آن استخراج کرد. با توجه به جایگاه مهم سیاستگذاری در دولت اسلامی، الگوی سیاستگذاری استخراج شده، می‌تواند مسیر طراحی الگوی جامع حکمرانی و حرکت به سمت تمدن اسلامی را تسهیل کند. در این الگو هم پشتوانه نظری برخی اهداف حکمرانی دینی مشخص شد و هم روش‌ها و راهبردهای رسیدن به آن اهداف مشخص گردید. همه‌ی سیاست‌ها باید با توجه به سیاست‌های کلی اتخاذ شوند.

۳. موارد مربوط به سیاست‌های فرهنگی به لحاظ فراوانی در کل خطبه بیشتر از موارد دیگر دیده می‌شد. این امر قرینه‌ای است بر اهمیت مقوله دین و فرهنگ در حکمرانی علوی به‌عنوان مصداق دولت اسلامی، به‌خصوص در موقعیت خطیر بعد از جنگ صفین است. در نمودار زیر میزان آن قابل مشاهده است.

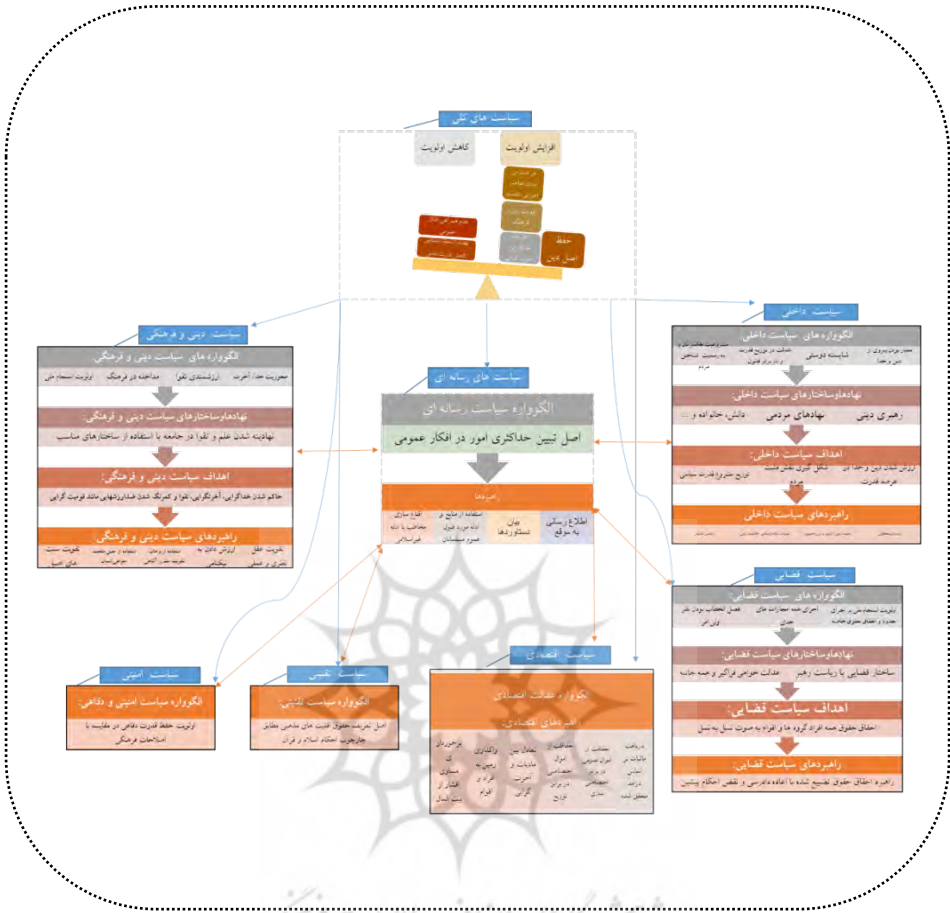
شکل ۹. نمودار فراوانی موارد مرتبط با سیاست‌های مختلف

۴. به‌طورکلی الگوی همه‌جانبه حکمرانی در دولت اسلامی بر اساس منبع پژوهش را بر اساس نمودار زیر می‌توان ترسیم کرد. نکته مهم این است که سیاست‌های حوزه‌های مختلف حکمرانی بیشتر تا مرحله راهبرد استخراج‌شده است و موارد تنظیم‌گری و تسهیل‌گری به‌صورت محدود یافت شد. علی (ع) به‌عنوان کنشگر اصلی در حکمرانی، سیاست‌های مورد نیاز را با توجه به وضعیت موجود انسان‌ها و جامعه و با توجه به مبانی موردقبول مکتب اسلام، طرح‌ریزی می‌کردند و با توجه به اقبال یا ادبار مردم آن سیاست‌ها را قوی‌تر یا ضعیف‌تر اجرا می‌کردند به‌طوری‌که حرکت به سمت جامعه مطلوب حداکثری شود. این الگو می‌تواند الهام‌بخش سیاستگذاری در دولت اسلامی برای رسیدن جامعه مطلوب اسلامی و درنهایت تمدن اسلامی باشد. این نوع فعالیت را می‌توان در نمودار زیر تا حدودی تصویر کرد.

شکل ۱۰. الگوی سیاستگذاری و اجرا بر اساس منبع پژوهش

همه بسته‌های سیاستگذاری با مراعات سیاست‌های کلی در نظر گرفته می‌شوند. درعین حال اجرا، اعلام و اصلاح سیاست‌ها با بازوی رسانه‌ای پشتیبانی می‌شوند. این روابط هم به شکل زیر قابل تصویرسازی است.

شکل ۱۱. رابطه بسته های سیاستی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پژوهشگاه علوم انسانی

تشکر و قدردانی:

ابراز نشده است.

تضاد منافع:

نویسندگان تضاد منافی اعلام نکرده اند.

منابع

- قرآن الکریم.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ه.ق)، *من لا یحضره الفقیه (نسخه چاپ دوم)* قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- افتخاری، اصغر (۱۳۷۸)، *قدرت نرم و سرمایه اجتماعی*، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
- افشاری، علی و پارسامنش، مصطفی (۱۳۹۳)، *دوره کوتاه مدت مدیریت استراتژیک*، تهران، شرکت تعاونی شمس.
- آقابخشی، علی و افشاری راد، مینو (۱۳۸۳)، *فرهنگ علوم سیاسی*، تهران، چاپار.
- امامیان، سید محمدصادق، ذوالفقاری، امیراحمد، محمدزاده، احسان، و زمانیان، مصطفی (۱۳۹۷)، *نظام ملی تنظیم گری ۱، مفهوم تنظیم گری و ارتباط آن با نظام حکمرانی*، تهران، معاونت پژوهشهای اقتصادی، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.
- امانی، محمدرضا (۱۴۰۰)، *مفاهیم کلیدی حکمرانی*، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- امیر تیموری، محمدحسن (۱۳۷۷)، *رسانه های آموزشی، شناسایی، انتخاب، تولید و کاربرد*. تهران، ساسان.
- انصاریان، حسین (۱۳۸۸)، *ترجمه نهج البلاغه*، قم، دارالعرفان.
- بحرانی، سیدهاشم (۱۱۰۷ ق)، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه بعثه.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷)، *انساب الاشراف*، (م. حمید الله، تدوین) بیروت، دارالمعارف.
- بیگدلی، سکینه و پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۸)، *طراحی مدل منطقی ابعاد تعامل خرده سیستم های سیاسی و اداری در حکومت حق مدار بر مبنای نهج البلاغه امام علی*، مدیریت فرهنگی سازمانی.
- جعفری، محمد تقی (۱۳۹۵)، *فرهنگ پیرو، فرهنگ پیشرو*، تهران، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
- جعفری، محمد مهدی (۱۳۸۰)، *پرتوی از نهج البلاغه*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جهان بین، فرزین و معینی پور، مسعود (۱۳۹۳)، *فرآیند تحقق تمدن اسلامی از منظر حضرت آیت الله خامنه ای، مطالعات انقلاب اسلامی (۳۹)*.

- حسن زاده، صالح (۱۳۹۲)، عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی، پژوهشنامه معارف قرآنی (۱۵)، صص ۴۵-۶۸.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۴)، فلسفه علوم انسانی (نسخه دوم)، قم، دفتر نشر معارف.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۴۰۲)، حکمت و ققه حکمرانی، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- دشتی، ابراهیم (۱۳۹۷)، نهج البلاغه، به صورت موضوعی با ترجمه مقابل، فنی، ادبی و شرح کلمات مشکل (نسخه چهارم)، قم، مؤسسه بوستان کتاب.
- سلیمی، غلامرضا و کریمی، داود (۱۳۹۸)، حکمرانی؛ درآمدی بسیار کوتاه، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- شریف الرضی، محمدبن حسین (۱۴۱۴ ه.ق)، نهج البلاغه، مصحح، صالح، صبحی، قم، هجرت.
- شریف مرتضی، علی بن حسین موسوی (۱۴۰۵)، رسائل الشریف المرتضی، قم، رسائل الشریف المرتضی.
- عابدی، محمد (۱۴۰۰)، مبانی سیاست از منظر قرآن، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۷۵)، بنیادهای علم سیاست، تهران، نشر نی.
- علانی بوسجین، محسن (۱۴۰۰)، توسعه راهکارهای جامعه‌شناختی رفع موانع و مشکلات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ازدواج جوانان، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۱۳(۲).
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۵)، روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی با تأکید بر «نظریه‌ی برپایه»، تهران، نشر آگاه.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۷۵)، أصول الکافی، (م. کمره ای، مترجم) قم، اسوه.
- کوهن، توماس (۱۳۶۹)، ساختار انقلاب‌های علمی، (ا. آرام، مترجم) تهران، سروش.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶)، جامعه‌شناسی، (ح. چاوشیان، مترجم) تهران، نشر نی.
- لوکس، استیون (۱۳۷۰)، قدرت، فرانسوی یا شر شیطان، (ف. رجایی، مترجم) تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۲ ق)، شرح الکافی - الأصول والروضه، تهران، المكتبة الإسلامية.

- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق)، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵ ش)، پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام، تهران، دارالکتب الإسلامية.
- موسوی، سید صادق (۱۴۲۶)، تمام نهج البلاغه، بیروت، السيد صادق الموسوی.
- نصر اصفهانی، مهدی (۱۳۹۵)، شایسته سالاری در انتخاب کارکنان و مدیران حوزه امور خیربر مبنای نهج البلاغه امام علی (ع)، اولین همایش ملی خیر ماندگار، تهران، بازبایی از <https://civilica.com/doc/624210>
- نوبری، علیرضا و یعقوبی هیق، سیدشهاب الدین (۱۳۹۹)، تحلیل محتوای نامه‌های امام علی (ع) به کارگزاران با محوریت اصول حکمرانی، پژوهش‌های سیاست اسلامی (۱۷).
- هاشمی خویی، حبیب‌الله بن محمد (۱۳۷۵)، شرح نهج البلاغه، تهران، مکتبه الاسلامیه.
- یوسفی شیخ رباط، محمدرضا و بابایی، فهیمه (۱۳۹۴)، طراحی مدل حکمرانی خوب بر اساس نامه مالک اشتر و مقایسه آن با اصول حکمرانی خوب بانک جهانی، اقتصاد اسلامی (۵۷)
- Birkland, Thomas (2014), An Introduction to the Policy Process, Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making. London, Routledge.
- Falla Lopez, Renzo & Saltane, Valentina (2019), Regulatory Governance in the Open Government Partnership. Open Government Partnership.
- Joseph O'Toole, James (2017), futurology. retrieve from Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/futurology/additional-info#history>
- KENTON, Will (2023, 7 16) Economy, What It Is, Types of Economies, Economic Indicators. retrieve from Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/e/economy.asp>
- Tylor, Edward (1871), Primitive Culture, Research into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom, (vol. 1) London, John Murray.
- Vedung, Evert (1998), Policy Instruments: Typologies and Theories. Carrots, Sticks and Sermons, Policy Instruments & Their Evaluation, 21-58

Referances

- Holy Quran.
- Ibn Babawayeh, Muhammad bin Ali (1413 A.H.), *Man La Yahdrah al-Faqih* (second edition) Qom, Islamic publishing office affiliated with the community of teachers of the seminary of Qom. [In Arabic].

- Eftekhari, Asghar (1378), *Soft power and social capital*. Tehran, Imam Sadiq University (AS), [In Persian].
- Afshari, Ali and Parsamenesh, Mustafa (2014), *Short-term strategic management course*, Tehran, Shams cooperative company. [In Persian].
- Aghabakshi, Ali and Afshari Rad, Mino (1383), *A dictionary of political science*, Tehran, Chapar. [In Persian].
- Imamian, Seyyed Mohammad Sadiq, Zulfiqari, Amir Ahmad., Mohammadzadeh, Ehsan, and Zamanian, Mustafa (2017), *National Regulatory System 1. The concept of regulation and its relationship with the governance system*. Tehran, Deputy Economic Research Center: Islamic Parliament Research Center. [In Persian].
- Amani, Mohammadreza (1400), *key concepts of governance*. Tehran, Higher National Defense University. [In Persian].
- Amirtimori, Mohammad Hassan (1377), *Instructional media identification, selection, production*. Tehran, Sasan. [In Persian].
- Ansarian, Hossein (1388), *translation of Nahj al-Balaghah*, Qom, Dar al-Irfan. [In Persian].
- Bahrani, Seyedhashem (1107 AH), *Al-Burhan in Tafsir al-Qur'an*. Qom, Ba'ath Institute. [In Arabic].
- Balazri, Ahmad bin Yahya (1417), *Ansab al-Ashraf* (M. Hamidullah, editing) Beirut, Dar al-Maarif. [In Arabic].
- Bigdali, Sakineh and Pourezat, Ali-Asghar (spring and summer 2018), 1- Designing a logical model of the interaction dimensions of political and administrative sub-systems in the rule of law based on Imam Ali's Nahj al-Balagha. *Organizational cultural management*. [In Persian].
- Janipour, Mohammad and Shokrani, Reza (2012), *Results of using the method of "quantitative content analysis" in understanding hadiths* (Volume 46), Tehran: Quran and Hadith Research. [In Persian].
- Jafari, Mohammad Taghi (1401), *Follower culture, pioneer culture*. Tehran, Armaghan Tuba. [In Persian].
- Jafari, Mohammad Mahdi (2010), *A beam from Nahj al-Balagha*. Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Jahanbeen, Farzin and Moinipour, Masoud (winter 2013), the process of realization of Islamic civilization from the perspective of Ayatollah Khamenei. *Islamic Revolution Studies* (39). [In Persian].

- Hassanzadeh, Saleh (2012), Family consolidation factors in Islamic culture. *Research Journal of Quranic Studies* (15), 45-68. [In Persian].
- Khosropanah, Abdul Hossein (2014), *Philosophy of human sciences* (second edition), Qom, Education publishing office. [In Persian].
- Khosropanah, Abdul Hossein (1402), *Hikmah and jurisprudence of governance*. Tehran, Higher National Defense University. [In Persian].
- Dashti, Ibrahim (2017), *Nahj - ul - balagha in order of subject with front translation* (fourth edition), Qom, Bostan Kitab Institute. [In Persian].
- Sharif al-Radi, Muhammad bin Hussein (1414 AH), *Nahj al-Balagha*, corrected, Saleh, Sobhi. Qom, migration. [In Arabic].
- Sharif Morteza, Ali Ibn Hossein Mousavi (1405), *Letters of Al-Sharif al-Mortaza*. Qom, Letters of Al-Sharif al-Mortaza. [In Arabic].
- Abedi, Muhammad (1400), *The basics of politics from the perspective of the Qur'an*. Tehran, Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian].
- Alam, Abdurrahman (1375), *Foundations of political science*. Tehran, Ney Publishing. [In Persian].
- Alai Bosjin, Mohsen (1400, spring), Development of sociological solutions to solve cultural, social and economic obstacles and problems of youth marriage. *Iranian Journal of Social Development Studies*, 13(2). [In Persian].
- Farastkhah, Maqsood (2015), *Qualitative research method in social sciences with emphasis on "grounded theory"*. Tehran, Aghaz publication. [In Persian].
- Kolaini, Mohammad bin Yaqub (1375), *The principles of Kafi*, (M. Kamarei, translator) Qom, Osweh. [In Arabic].
- Cohen, Thomas (1369), *The structure of scientific revolutions*. (A. Aram, translator) Tehran, Soroush. [In Persian].
- Giddens, Anthony (2016), *Sociology*. (H. Chavoshian, translator) Tehran, Nei publication. [In Persian].
- Lux, Steven (1370), *Power, human glory or demonic evil*. (F. Rajaei, translator) Tehran, Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian].
- Mazandarani, Mohammad Saleh bin Ahmed (1382 AH), *Sharh al-Kafi- Usul and al-Ruda*. Tehran, Islamic Library. [In Persian].
- Majlisi, Mohammad Bagher (1403 AH), *Bihar Anwar*, Beirut, the center of revival of the Arab heritage. [In Arabic].

- Makarem Shirazi, Naser Makarem (1375), *The message of Imam Amirul Momineen (peace be upon him)*, Tehran, Dar al-Kutob al-Islamiyya. [In Persian].
- Mousavi, Seyyed Sadeq (1426), *Tammam Nahj al-Balaghah*. Beirut, Al Sayed Sadeq Al Mousavi. [In Arabic].
- Nasr Esfahani, Mahdi (2015), *Meritism in the selection of employees and managers in the field of good affairs based on Nahj al-Balagheh of Imam Ali (AS)*, The first national conference of lasting goodness. Tehran. Retrieved from <https://civilica.com/doc/624210> [In Persian].
- Nobari, Alireza and Yaqoubi-Haiq, Seyed Shahab-al-Din (2019), Analyzing the content of Imam Ali's letters to agents with a focus on the principles of governance. *Researches of Islamic politics* (17) [In Persian].
- Hashemi Khoei, Habibullah bin Muhammad (1375), *Description of Nahj al-Balagha*. Tehran, Islamic School. [In Persian].
- Yousefi Sheikh Rabat, Majmadreza and Babaei, Fahima (2014), Designing a good governance model based on Malik Ashtar's letter and comparing it with the principles of good governance of the World Bank. *Islamic economy* (57) [In Persian].
- Birkland, Thomas (2014), *An Introduction to the Policy Process, Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making*. London, Routledge.
- Falla Lopez, Renzo & Saltane, Valentina (2019), *Regulatory Governance in the Open Government Partnership*. Open Government Partnership.
- Joseph O'Toole, James (2017), futurology. retrieve from Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/futurology/additional-info#history>
- KENTON, Will (2023, 7 16) *Economy, What It Is, Types of Economies, Economic Indicators*. retrieve from Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/e/economy.asp>
- Tylor, Edward (1871), *Primitive Culture, Research into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*. (vol. 1) London, John Murray.
- Vedung, Evert (1998), *Policy Instruments: Typologies and Theories. Carrots, Sticks and Sermons, Policy Instruments & amp; Their Evaluation*, 21-58.